

1934

9(47.925)

W-58

Ի ՆՊԱՍԻՆ ԲՈՐՍԱՅԵՏԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ

ՊԱՅ. Տ. ԱՆԻՐԵԱՍՅԱՆ

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՁՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

ՅԻ

ՍՈՒԷՏԻՈՅ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ԲԱՆԱԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԲԸՆ ՄԻՇԸՆԻ ՄԷՋ)

ՏՊԱԳՐ. Զ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ, ԳԱՀԱՐԷ

9(47.925)

Ա-58

2004

卷之二

卷之二

Handwritten signature

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ Հ. Ե. Գ. ԲՆԿԱՆ, ԹԻԻ 3

9(47.925)

Ա-58 ՊԱՏ. Տ. ԱՆԴՐԵԱՍԵԱՆ

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՁՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՍՈՒԷՏԻՈՅ ԻՆՔՆԱՊԱՏՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

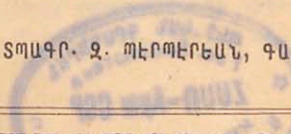
(ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻՔԸՆ ՄԻՇՆԻ ՄԷՋ)

2014

9057

ՏՊԱԳՐ. Զ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ, ԳԱՅԻՐԷ

257/3-4-2.

429256
9

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆԻ ՏԵՂ

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅՆ

Ոչխարի պէս ա՛լ մորթուիլ մի՛ տար, Տէր,
Իրաւ, Հայն ալ թէ ազատ ես ստեղծեր,
Թէ մեզ ապրիլ չես կամենար մարդկօրէն,
Առիւծի պէս գէթ թող մեռնիլ կամքդ ներեն:

Ստրուկի պէս թոյլ մի՛ տար որ վատօրէն
Մեր մահն անգամ գաղանաբար գործադրեն.
Ալ կը բաւեն մահու խժդուժ գործիքներ,
Զոր գարերով Հայուն վրայ են փորձեր:

Թէեւ մահն իսկ մեզի համար ա՛լ շատ էր,
Երբ ոչ մէկ գետ տոնքան արիւն կը հոսէր,
Որքան Արաքս, Եփրատ, Տիգրիս ու ձիհան,
Ուր անպատուած կոյս դիակներ պահուեցան:

Բայց թէ չկայ ազատ ապրիլ մեզ համար,
Այսքան ազատ ցեղերու մէջ անհամար,
Դէթ մեր մահը ազատ ըլլայ եւ արդար:
Մարդու պէս, Տէր, մեզ մեռնիլ տուր քաջարար:

ԱԿԻԼԻՆԷ

11 Նոյեմբեր 1915

Քահրէ

Իբրեւ Կիլիկեան աշխարհի արծուբոյնեն՝ Զէյթունեն՝ միակ խապրիկ ունեցող կռուակ մը, տնուր լուրեր եզիպսահայ ժողովուրդին, բայց իբրեւ արծիւր՝ Սուէսիոյ լեռներէն, Հայ կորիւններու քաջութեամբ ազատուած՝ ինքնապաշտպանութեան, Հայ Կռուին յաղթական փառքին աւետիսը ունիմ տալու, փառք Նախախնամութեան, փառք մեր քաջերու զենքերուն: Փառք մեր ազատարարներուն՝ ազնուական Ֆրանսային ու ասպետական Անգլիային:

Զէյթունի ու Սուէսիոյ շուրջ փորձած այս համարօտ պատմագրութիւնս պարզ դեպքերու շարայարութիւն մըն է, որ չունի իր մեջ վերլուծական ու քննադատական ուսումնասիրութեան մը դրօշմը: Ապագան պիտի կատարէ իր անկողմնակալ ու արդար դատաստանի պաշտօնը: Համազգային ներկայ աղէտին՝ պէտք է լուռ մնալ: Հիմա ասեմք չէ խնդիրներ ու պատասխանատուութիւններ քննել ու նշելու:

Հանելի պարտականութիւն մը կ'զգամ խորին շնորհակալութիւններս յայտնելու Հ. Ե. Ք. Ընկերակցութեան՝ որ բարեսիրաբար հանած է հրատարակութեան ծախքը հոգալու, եւ վեր. Հ. Խանգամուրի, որ ազնուաբար ստանձնած է գործիս լեզուին ու ոճի սրբագրութիւնները եւ հրատարակութեան յարակից բոլոր աշխատութիւնները կատարել:

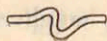
ՊԱՏ. Տ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

10 Նոյեմբեր 1915

Ա. Մ Ա. Ս

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՁՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Երբ կը վերյիշեմ վերջին տարիակետուան կեանքս, զգացումներու անօրինակ հոսանք մը իսկոյն կը խուժէ միտքս, եւ վիշտն ու ուրախութիւնը կը պատեն զիս ամբողջ եւրփիւնովս։ Ուրախ՝ քանզի երկար ու ամօքանգիս մահառումներէ ետք՝ վերջապէս ազատ երկրի մը մէջ, անթիւ բարեկամներէ շրջապատուած՝ կատարեալ ապահովութեամբ կ'ապրինք այսօր մենք, 5000 ի մօտ ժողովուրդ մը, յուսալսաբ ու պարտուած բռնամի մը բողոքով մեր ետին։ Բայց իսկուր՝ երբ կը յիշեմ քե մահուան երկեւն եւ որ եկած եմ, մոխիրներու եւ աւերակոյցներու վրայէն, մահաստարուռ արհաւիրքներու մէջէն ճամբորդած։ Եւ դեռ ասոնք պզտիկ մէկ մասն են անդին կատարուած սոսկալի եղեռնական տուածին։ Ո՞ւր եւ այսօր հերոսներու արծուի քաղաքը՝ Զէյթուն, որ դարերով Հայուն քաջութեան փառքն ու պարծանքն եղած է։ Այն եկեղեցիները, որոնց զմբէքներէն խուկկն ու աղօթքը երկինք բարձրացած էին այսչափ երկար տա-

րինք՝ այսօր իսլամ միւէզզինի նամազը կ'արձագանգեն: Կանաչազարդ բլուրները ուր հայ հովիւին ու հովուուհիին սրինգին ձայնով կը մականդէին ոչխարներն ու գառները, այսօր անիծուած ոսկերու սակ քոռմած ու խանձած են: Արիւնկզակ վայրենի Պօռնագը կը լափէ այն զուլալ ջուրերն ու աղբիւրները եւ կը վայելէ անմահական այգիներն ու մրգաստանները: Իսկ հերոսական Զէյթունցին, որ դարերով Հայութեան երգն ու սալը երգած էր, հեռաւոր անապատներ փաշտօնէրով ինկած է Թուրքին, Քուրդին ու Արաբին վայրենի եաթաղանին սակ: Սպարսական կիներն ու աղջիկները, իրենց պատիւն ու օջախը կորուսած, մազերնին կը փեշտեն լալահառաշ: Լօնկֆէլլօ մը պէտք էր փաներորդ դարու այս Կրանփրէին դժբաղդութիւնը ողբալու համար: Դժբաղդաբար ան Լօնկֆէլլօ Վը չէ՝ որ ազատուած է Յոբական այս արհաւիրքը պատմելու համար:

Ք.

1914 Յուլիս 8 ին էր, երբ Զէյթուն հասայ բնականօրէն իբր Զէյթունի Աւեստրանական եկեղեցիին Քարոզիչը: Հազիւ ամիս մը անցած էր, երբ Օգոստոս 10 ին, զօրաւարժ հրասարակեց Թուրք կառավարութիւնը ու սկսաւ անվերջ տառապանքը:

Զօրաւարժի կանոնագրին համեմատ կը պահանջուէր որ 45 էն վար ամեն մարդ որոշեալ ժամանակէն առաջ զինուորական իշխանութեանց դիմէ իր վկայագիրը (Վէ-Վէ) ստանալու, եւ ամեն վայրկեան պատրաստ գտնուի

զինակոչի հրաւերին անսալու: Անաստողին պատժը ման էր:

Զեյթուն զինուորական կեդրոն մ'ըլլալով, հազարաւոր զինուորացուներ ամէն օր Զեյթունի զօրանոցը կը բերուէին, եւ քանի որ քաղաքին մէջ պանդոկ չկար, ամենքն ալ կը հիւրընկալուէին Զեյթունցի բնակիչներէն:

Եւ անա Զեյթունցիին համար կը սկսի անհանդուրժելի կեանքը: Զինուորական ծառայութեան արդէն անվարժ, գիտէր թէ Թուրքին ծառայել չէր նշանակէր բնդհանուր հայրենիքի դատին եւ մարդկային իրաւունքներուն ծառայել, այլ բնդհակառակը, կոռուիլ բնդդէմ քաղաքակրթութեան եւ ծառայել իր իսկ շղթաները ամրացնելու: Ասոր համար Զեյթունցիին միշտ խոյս տուած էր զինուորութենէ. հազիւ հինգ կամ վեց Զեյթունցի զինուոր կարելի էր գտնել ամբողջ թուրք բանակին մէջ: Իսկ ներկայ պարագային կացութիւնը աւելի ծանրակշիռ կ'երեւէր: Տակաւին պատերազմ չունէր Թուրքը: 45 էն վար բոլոր այրերը զօրակոչի անսա՞ն: Կարելի՞ էր չկասկածիլ թէ Թուրք կառավարութիւնը այս կերպով քաղաքը պարպելէն ետք իր քաջ տղամարդերէն, դիւրութեամբ պիտի ամայացնէր Զեյթունը յանկարծական յարձակումով մը: Զեյթունցիին իր բնդվզումի պատմական բնագոյին անսաց: Ժանտարմաները ի գուր կը հալածէին փախըսականները: Կառավարութեան անսացող աննշան փոքրամասնութիւնն ալ Մարաշի համբայէն փախչելով ետ կը դառնար:

Այս միջոցին էր, որ առաջին անգոյց քայլը կ'առնուէր Զեյթունցիներուն կողմէ: Օր մը Զեյթունցի եզգի-

յաներ — 25-30 ի չափ հայ երիտասարդներ — Մարաշ մէկնուղ ֆանի մը հարիւր բուրժ անգէն զինուորներու վրայ յարձակում կը գործեն, զանոնք կը կողոպտեն եւ անոնցմէ մէկ ֆանիին մօրուքին մէկ կողմը կ'ածիլեն ու բողկուտան, մասնաւոր բարեւներ ղրկելով Մարաշի միւրքեսարքին :

Պ.

Պէտք չեղաւ երկար սպասել սերմանուած այդ անխոհեմ արարքին հունձքը հնձելու համար : Օգոստոսի վերջերը Հայսար փաշան — Մարաշի միւրքեսարքի — Զեյթունի նամբուն վրայ կը զսնուէր 600 զինուորներու քնկերակցութեամբ : Հայսար, նամբան դողդղագին կը վախնար, ինչպէս պատմեցին ֆանի մը հայ զինուորներ որ միասին եկած էին : Կ'երեւի թէ դիմադրութեան կը սպասէր Զեյթունցիներէն : Զեյթունցիք նիւթ ժամանակին պէտք եղած տեղեկութիւնները ստացած էին : Հետեւաբար երկարատեւ խորհրդակցութիւններ կատարուեցան աղաներու միջեւ : Ի՞նչ քնելու էին : Նդիա աղա Նէնիսիւնեան, Նազարէք Չավուշին՝ որ իր հօրեղբորդիին էր, խորհուրդ տուաւ անմիջապէս հինգ-վեց հարիւր զինեալ կտրիներով դիմաւորելու Հայսարը, յիշեցնելով որ փաշային այցելութեան նպատակը շատ գէշ կ'երեւի իրեն : Բայց «Ո՛չ», պատասխանեց Նազարէք Չավուշ, «Կարելի է որ այդ մարդուն զալուսը ինծի համար մահ նշանակէ, բայց թող որ ես մեռնիմ որպէսզի Զեյթուն

ազատի, քանզի աղէկ գիտեմ որ դիմադրութեան տեսն չե
հիմա » : Ընդհանուր ժողովուրդին մտայնութիւնը կ'ար-
տայայտէր Նազարէք աղան այդ խօսքերով : Ողջամիտները
կը տեսնէին թէ յաջող դիմադրութիւն մը բացարձակա-
պէս անկարելի էր, քանի որ հսկայ թուրք բանակներ մե-
ծաբանակ ռազմամբերով՝ կազմ ու պատրաստ կ'սպա-
սէին բոլոր շրջակայ մօտ ու հեռու կեդրոններու մէջ :
Զեյթուն իր ամենէն հզօր ու պատրաստ օրերուն ամիս մը
միայն կրցեր էր պատերազմիլ անհաւասար թուրք մեծ
ուժերու դէմ, երբ Եւրոպացիին բարեկամական միջա-
մտութիւնը փրկած էր իր պատիւը : Բայց հիմա Եւրոպա-
յէն միջամտութիւն ակնկալել անկարելի էր, քանի որ
ան իր կենաց ու մահու խնդիրն ունէր արդէն, դժբաղ-
դաբար : Միւս կողմէն, Զեյթուն չունէր 95 ի պատրաս-
տութիւնները . բոլոր Զեյթունի մէջ հազիւ երկու հարիւրի
չափ մարքին կար, անբաւական ռազմամբերով : Ասկէ
զատ պարենաւորումի եղանակը չէր տակաւին, որով
դիմադրութիւնը գրեթէ անկարելի կը դառնար : Փա-
շան ալ չէր մոռցած հարկ եղած նախազգուշութիւնները
ի գործ դնելու իր ձեռնարկին յաջողութեանը համար, ինչ-
պէս Մարաշէն քանի մը հայ երեւելիներ միասին բերած
էր, որպէսզի օգնէին իրեն աղաները համոզելու դերա-
կատարութեան մէջ :

Առաջին անգամ մեծ բան մը չպահանջեց Հայտար .
միայն եզրբեաններ, եւ ուրիշ ոչինչ : Զեյթունցիները,
իրենց ալ ձանձորացած անոնցմէ՝ որ իրենց նախնիքներու
հալածանքի տանքէն շնորհիւ պարզ հրոսակախում-
բերու փոխուեր էին, հաւանեցան զանոնք յանձնելու : Ա-

ռաջին անգամ Նազարէք Չավուշն էր որ իր եղբօրորդին — եզգրյաներէն մէկը — բռնեց ու կառավարութեան յանձնեց : Շաս չանցած բոլոր Զեյթունցիները հետեւեցան անոր օրինակին, ու բոլոր եզգրյաները ձերբակալուեցան :

Բայց խաբեբայ Հայսար այդքանով չգոհացաւ : Յաջորդ օրը աղաները ձերբակալեց եւ անոնցմէ զեմք պահանջեց : Այս անգամ գաւազանի հարուածներն էին որ կը ստիպէին աղաները զեմք յանձնելու : 'Իժբալդ Զեյթունցիներուն ոտքերուն ներքանները այնքան սաստիկ ու բազմաթիւ հարուածներ կ'ընդունէին որ ուռեմալ կը սկսէին եւ օրերով անկարող կ'ըլլային փախելու : Ծեծուողներուն աղաղակները անլսելի ընելու համար անդադար քմբուկ կը զարնէին, եւ քուրֆ խուժանը շրջապատած՝ այդ բոլորին կը խառնէր իր ցնծութեան հայհուշներն ու մոլեռանգական երգերը : Յանախ, ինչպէս եղած էր Նազարէք Չավուշի պարագային՝ բարձ մը կը դնէին ծեծուողին բերնին վրայ, ու վրան կը նստէր պաշտօնեայ մը, երբ հարուածները կը շարունակուէին անընդհատ : Այդ խռտանգումներէ զերծ մնացող ականատեսները վերջին դատաստանը տեսած ու դժոխքէն ազատած կը համարէին ինքզինքնին :

Այսպէս Հայսար յաջողեցաւ հաւաքել փաղափին ամենաբնօր զենքերուն մէծ մասը — 150 ի չափ մարքին եւ բազմաթիւ հասարակ հրացան : Շասեր, որ մարքին մը միայն ունէին՝ ստիպուեցան գաղտնի մէկ երկու հասալ գնել ուրիշներէն, փաշային պահանջին գոհացում տալով սոյոգ մահէ մը ազատելու համար :

Այս ամէն վատ ու անգութ արարքները կատարելէ

յետոյ՝ Հայսար ձերբակալուած եռգրեաներն ու գրեթէ բոլոր աղաները հետք առած յաղթական մոտեմով մը Մաւաւէ կը վերադառնայ, ուր կը պարծենայ թէ զինու զօրութեամբ ձերբակալած է եռգրեաները: Փաշան իր հետք տարած էր նաեւ բոլոր Զեյթունցի զինուորները:

Այս կերպով աղէխաւո՛ր ողբերգութեան առաջին արարուածը վերջ կը գտնէ:

Պ.

Բայց երկար չի տեսց դադարը: Ամիս մը ետքը աղաները բանտէն արձակուեցան. բացի Նազարէք Զավուէն, զոր մահը միայն կրցեր էր ազատել զաւագաններու անվերջ հարուածներէն: Յետոյ Զեյթունցի զինուորներն ալ մեկիկ մեկիկ թուրք բանակէն փախչելով Զեյթուն վերադարձան, Զեյթունը նորէն տագնապալից կացութեան մը մասնելով: Ի՛նչ աղէկ պատեհութիւն Զեյթունցիին ննջելու էւ ապստամբութեան գրգռելու համար, փախստական զինուորները ձերբակալելու պատրուակին տակ: Երկու վասահամաքաւ գործիչներ, Գայմագամ Հիւսէյին Հիւսնի էւ Ժանտարմաներու հրամանատար Սիւլէյման, որ Պալգանեան պատերազմի տեսն ամեն բանէ հրաժարելով հազիւ ազատուէր էին, վրէժխնդրութեան սեւ ժահով լեցուած յարմար անձնաւորութիւնները կ'ըլլային Քրիստոնէայ ժողովուրդ մը հալածելու համար, Հայսարի առաջնորդութեամբ: Յաւով կը յիշենք թէ այդ երկուքին միացած էր նաեւ Զեյթունի աղաներէն ազգուրաց Հայկ

Ասմրնեան, զոր կառավարութիւնը քաղաքացիներէ բաղկացած էր, իբր վարձատրութիւն իր լրեստի ու մասնութեան չարադաւ ծառայութիւններուն համար :

Կառավարութիւնը արդար էր փախստական զօրքերը ձեռքաւարելու ձեռնարկին մեջ, բայց անիրաւ էր գանձնի բռնելու համար գործածած հակամարդկային միջոցներուն համար: Գիշեր մը յանկարծ Հիւսէյնի ու Սիւլէյմանի կողմէ դրկուած ժանտարմանք փախստականի մը տունը կը պաշարեն: Նրբոր փախստականը չեն գտներ կ'սկսին անոնց եղբայրները եւ ծերունի հայրը անգործէն ձեռնել: Շատ անգամ փախստականին կինը, մայրը կամ փոքր պառկեցնելով ոտքերը վեր վերցուցած վայրագաբար կը ձեռնեն հաստ փայտերով: Նդան անանկներ, որ իրենց զաւակները անձամբ կառավարութեան յանձնելէ ետքը՝ նորէն չկրցան զերծ մնալ ձեռնուէլէ, քանի որ անոնք կրկին խոյս տուէր էին եւ իրենք չէին գիտէր անոնց գտնուած տեղը: Շատեր նոյն իսկ անխնայ ձեռնուեցան ու հալածուեցան իրենց փախստական դրացիներուն կամ քաղեցիներուն համար: Աւելի ծանրակշիռը կար, պատուոյ խնդիրը: Նրբեմն կիներ ու աղջիկներ բռնաբարումի կ'ենթարկուէին: Ձեռքաւարուած փախստականներն ալ խռտանգոււմներ կը կրէին համբուն վրայ մինչեւ զօրանոց հասնելին: Նոյն իսկ զօրակոչի առաջին հրաւերին անսպասելիք չէին կրնար ձեռ ուտելէ զերծ մնալ:

Փախստականները ձեռքաւարելու պատրուակով կառավարութիւնը ամիսներով արգիլեց արեւամուտքէն վերջ տուններէն դուրս ելլելը: Կացութիւնը երթալով անհանդուրժելի կը դառնար: Յայտնի էր քե Զեյթունցիին

խորիս հոգիին մեջ կուտակուող պատուոյ ու վրեժխրնդ-
րութեան զգացումները օր մը պիտի պայթին յանկարծ:

Ե.

Փետրուարի վերջերը այդ օրը հասաւ վերջապէս:
Կառավարութիւնը զենքի պէտք ունենալով բոլոր ժան-
սարմաներու զենքերը — ընդամենը երեք-չորս հարիւր —
հաւաքած ու կառավարչասունը դրած էր, ուրիշ Մարաշ
պիտի դրկուէին: Անոնց տեղ «ուիմպեր»ներ բաշխուած
էր ժանսարմաներուն: Հիմա նիւզ պատեն առիթն էր ա-
պսամբելու: Այդ իրիկուն քանի մը հարիւր Զեյթունցի-
ներ վերջնականապէս կ'որոշեն պալատին վրայ յարձակե-
լու, երբ նիւզ գործադրութեան բոլորին յանկարծ աղա-
ներուն լուր կը տրուի, որոնք՝ մանաւանդ Պապա աղա
Պէսիլոսեան — աղաներէն ամենէն պատկառելին —
խիստ վստահաւոր եւ ապաժամ նկատելով այդ տեսակ
ձեռնարկ մը, կը ջանան մեծ դժուարութեամբ զանոնք
վերջապէս համոզելու որ հրաժարին այսպիսի վստա-
հաւոր շարժումէ մը:

Բայց հետեւեալ օրն իսկ կառավարութիւնը արդէն
ամեն բան իմացած ըլլալով՝ անմիջապէս ըմբոսներուն
մէկ մասը կը ձերբակալէ ու կը բանտարկէ: Ամենէն
յանդուգները սակայն — քանքնիքն խորիս երիտասարդ-
ներ — լեռ կը բարձրանան, ուր երկու օր ետք Մարաշ
մեկնող ժանսարմաներու խումբի մը առջեւը կտրելով՝
անոնցմէ ինը հասք կ'սպաննեն, այնպէս որ մնացածնե-

րեն հազիւ մէկ քանիսն կրնան փախչիլ:

Ալ ազդանշանը տրուած էր: Հիւսէյին ու Սիւլէյման իսկոյն հասկցան անոր իմաստը: Անմիջապէս գայլերը գառնուկներու վերածուեցան: «Ես, կ'ըսէր Հիւսէյին, Զէյթունցիները սխալ հասկցեր եմ. ես գէշ մարդ մը չեմ, բայց չեմ կրցեր Զէյթունցիներու հոգեբանութիւնը հանշնայ. եթէ Աստուած ինծի կեանք տայ՝ ես Զէյթունցիներուն բարիք պիտի բնեմ»: Հիւսէյին կը խոստանար որ հեռագրասունեն դուրս պիտի չելլէ բոլոր ըմբոսներուն համար ներում չստացած: Բոլոր միւս պաշտօնեաներն ալ անոր կը հետեւէին բնականաբար, եւ բոլորը միասին աղաներէն զբոսնէին կը հայցէին:

Բայց աղաները ի՞նչ կը խորհէին արդեօք: Ամենքը դժբաղդաբար միաբան չէին: Ոմանք ապստամբութեան կողմնակից էին: Աւելի խոհեմները պարզապէս յիմարութիւն կը նկատէին դիմադրութիւնը: Ոմանք ալ այդ երկու հոսանքներու մեջեւ կը տարբերուէին: Ենդիրը շատ պարզ էր ողջամիտներուն համար. անոնց տեսակէտով կարելի չէր յաջող ապստամբութիւն մը: Թեպէտէ Թուրքը պատերազմ հրատարակած էր, բայց տակաւին պատերազմի սկսած չէր: Միայն բերել յարձակումներ եղած էին Տարսանէի վրայ, որմէ ետքը դարձեալ լռութիւն տիրած էր ամեն կողմ: Հսկայ բանակները տակաւին կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ կը սպասէին — հարիւր վաշտ. Դամասկոսի մէջ, վաքսուն վաշտ Հալէպի մէջ, Բաղդադուն վաշտ Ամրզ եւ Պէլլան, յիսուն վաշտ Օսմանիյէի մէջ, Եւայլն: Իսկ Զէյթուն ո՛չ զենք եւ ո՛չ ալ ռազմամթերք ունէր, թեպէտէ պարէն բաւականաչափ ունէր

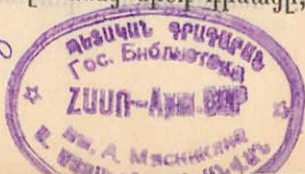
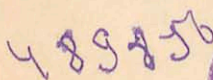
Շէքեր

այս անգամ: Նոյն իսկ առաջ գեներով ու ռազմափոր-
ժով, կը խորհէին, պզտիկ Զեյթուն մը պիտի չկրնար եր-
կար տեսն դիմադրել կազմակերպեալ սերութեան մը
դէմ: Շատեր կը հարցնեն այսօր քե ինչո՞ւ յանձնուեցան
Զեյթունցիք: Զեյթուն եթէ դիմադրէր, նորէն պիտի ոչըն-
չանար սեղծուած աննպաստ պայմաններուն տակ, որուն
համար պատասխանատուութեան կարեւոր բաժին մը կը
ծանրանայ ըմբոսացող երիտասարդներուն վրայ, որոնք
անապարեցին: Պէտք էր ի հարկին Զեյթունցիք կաշառե-
լով նոյն իսկ Հիւսէյինն ու Սիւլէյմանը *Ժամանակ* շա-
հէին: Յայտնի էր քե թուրք բանակները անգործ պիտի
չմնային մինչեւ վերջը: Եւ անկարելի չէր որ Զեյթուն մէկ
երկու ամիս եւս ժամանակ շահէր, մինչեւ որ թուրք
բանակները պատերազմի դաշտը մեկնէին եւ այն տեսն
պարզէր ապստամբութեան դրօշակը:

Ժանսարմաները սպաննող Զեյթունցի փախսականները Զեյթուն վերադարձան ու վանքը ապաստանեցան: Իրիկուն մըն էր երբ փորձեցին պալատը գրավելու: Մինչեւ կեզդիւներ բռնուն նակասամարս մը մղեցին Ժանսարմաներու դէմ, բայց չյաջողեցան, քանի որ իրենց յուսացածին պէս Զեյթունցիք չմիացան իրենց, ընդհակառակը գտնուեցան Հայեր որոնք կը դիմադրէին վանքի պաշտպանեալներուն դէմ: Ճակասամարսը վերջացաւ քանի մը Ժանսարմաներու եւ քանի մը Զեյթունցի չեզոքներու մահովը:

Սակայն հետզհետե բուրբ զորքեր կը շահնային զօրանոցին մէջ, մինչեւ որ 5000 ի հասան: Մինչ բուրբ զինուորները զօրանոցին շրջակայքը մարզանք կ'ընէին, Հայ Էպիսկոպոսներն ալ անոնց նիւղ դիմացը, վանքին տարածքին մէջ զինուորներ կ'աշխատեցնէին:

2

նիքին վրայ փոխադարձաբար զինավարժութիւն կը կասարեին ու կը ծալէին բուրժ բանակը: Բայց տակաւին իրերը լուռ ու մունջ կը շարունակէին իրենց ընթացքը եւ կառավարութիւնը ո եւ է գործողութեան չէր սկսէր:

Զ.

Մարտ 24 ին նորէն Մարաշի Հայ երեւելիներէն պատկերակութիւն մը հասաւ մեզի: Յայտնի եղաւ որ կառավարութիւնը անոնց գալստեան կ'սպասէ եղեր: Պատկերակութեան կը մասնակցէին Վեր. Ա. Շիրանեան, Տէր Սահակ Բահանայ, Կաթողիկ վարդապետ մը, գերմանացի Հէր Պանֆ եւ ուրիշ մի քանի Հայ երեւելիներ: Ասոնք անմիջապէս քաղաքին աղաները ժողովի հրաւիրելով մեր կացութեան վստահաւոր եւ փափուկ հանգամանքը պարզելէ ետքը, մեզի իմացուցին կառավարութեան միակ պահանջքը մեզմէ — Էզգիյաներուն տեղը իմացնել եւ մինչեւ վերջ կասարեալ չեզոքութիւն պահել. «Այդ պարագային, կ'ըսէին, կառավարութիւնը կը խոստանայ անմեղ ժողովուրդին ապահովութիւնը երբեք չվրդովել»: Պատկերակութիւնը խորհուրդ կուտար որ արագին ընդունին կառավարութեան առաջարկները, յիշեցնելով որ հակառակ պարագային ոչ միայն Զեյթունի գոյութիւնը պիտի վստահուէր, այլ հաւանականաբար բոլոր Կիլիկիոյ Հայերը անխնայ պիտի ջարդուէին:

Արդեւ աղաներու մեծ մասը համամիտ էր այդ գաղափարներուն, հակակարծիք փոքրամասնութիւնն ալ

հի. Բա կ'զգար համակերպելու ստիպողականութիւնը: Առաջարկը ընդունուեցաւ եւ կառավարութեան իմաց տրուեցաւ թէ եզրըյաները վանքը կը զսնուին:

Ե.

Հետեւեալ առաւօտուն, Մարտ 25 ին (ըս թրքաց) ժամը կեսին, առաջին քնդանօքը արձակուեցաւ վանքին վրայ, որով հակասամարտը սկսաւ եզրըյաներու եւ թուրք բանակին միջեւ: Մարտի նոր միւրքսարեօքը, որ սոյն միջոցին Զեյթունի զօրանոցը կը զսնուէր. առաջարկած էր վանքը պաշարել: Բայց ալայ-գօմանսանը՝ Խօրէիս, հակառակած էր ըսելով որ երկու ժամէն պիտի կրնայ եզրըյաները ողջ կամ մեռած ձեռք ձգել:

Կռիւր տակաւ կը սասկանար: Երեք հազար զինուորներ անընդհատ կը յարձակէին ու զնդակ կը տեղացնէին վանքին վրայ: Բայց եզրըյաները կասարեալ պաշարիւնութեամբ ու քաջութեամբ կը պատասխանէին, միայն թէ իրենց փամփուռները պարսպը չէին վասնէր, քանի որ համբուած էին անոնք:

Վանքը Զեյթունի ճիւղ դիմացը ըլլալով Զեյթունցիներուն քոյլ կուտար դիտելու հակասամարտին ընթացքը եւ բլուրներէն վար գլորուող թուրք դիակները: Իրիկունան դեմ բռնամիտ շատ յառաջացած էր. մէկ խումբը մինչեւ վանքին պատը, դրան քովը հասած էր, թիթեղով փարիւղ առած հետերէնին վանքը այրելու համար: Յանկարծ եզրըյաները վանքին դուռը կը բանան եւ բռնամուրց

վրայ կրակ բնելով բազմաթիւ զինուորներ եւ հազարապետ մը կը սպաննեն, Վանքին նիւղ դրան առջեւը: Այդ միշոցին բուրք բնդանօթներէն արձակուող ռումբերէն մէկը զինուորներուն մէջեղը իյնալով՝ բռնամին կը ստիպէ չափով մը խառնաշփոթութեան մէջ նահանջելու:

Ճակասամարտը տասներկու ժամ տեւած էր: Բայց եւ այնպէս խուրճիս չկրցաւ եզրրյաները ձեռք անցնել «ոյշ կամ մեռած»: Գիշերը վրայ հասաւ երբ եզրրյաները Վանքը ձգելով Զեյթուն եկան, ուրկէ լեռը բարձրացան: Անոնցմէ մէկ-երկուք միայն քերթւօրէն վիրաւորուած՝ իսկ Թուրքերէն 2-300 հոգի սպաննուած կամ վիրաւորուած էին: Ըստ միւթքիին տեղեկութեան, զոր տուաւ յաջորդ օրը աղաներու ժողովին, հարիւրմէկ մեռեալ եւ հարիւրսասը վիրաւոր ունեցած էր բռնամին:

Ը.

Այդ օրուան առտուն — Մարտ 26 ին — բուրք բանակը կրկին յարձակում մը գործեց Վանքին վրայ ու մեծաքանակ փամփուռ տպառեց, կարծելով քի եզրրյաները սակաւին հոն են: Քիչ ետք Վանքին բոցն ու մուխը երկիւնք կը բարձրանար:

Տասներկինգ օրեր անցան, նոր բան մը չպատահեցաւ, բայց ամէն մարդ, ամէն օր կը վախնար չարաւուր վտանգի մը գալուստէն: Ապրիլ 9 ին յանկարծ աղաները զօրանց կանչուեցան: Ամենքս ալ մեծ հետաքրքրութեամբ

ու անդոնով կ'սպասեինք անոնց վերադարձին: Բայց կես օրուան ասեները անոնցմէ մէկ քանի միայն վերադարձան: Միւսներուն ընտանիքները անմիջապէս իրենց ֆով զօրանոց դրկուեցան, ուրկէ ֆուեցան դէպի անձանօք վայրեր, ուր մանր իրենց ժամադիր եղածէր: Ասոնք եղան առաջին տարագրութիւնները:

Զէյթունցիք չհասկցան ասոր դառն իմաստը: «Մենք, ըսին, շատ տեսած ենք տասնի բաներ, քանի անգամներ մինչեւ Պոլիս ֆուած ու ամիսներ ետք վերադարձած ենք»: 7-8 օր ետք սակայն կառավարութիւնը երկրորդ ընտրանք մըն ալ ըրաւ ու ամենէն երեւելիներէն 60 ի չափ ընտանիքներ յանկարծ նամբայ դրաւ: Երկու-երեք օր ետ, եւ այս անգամ վանքի թաղը ֆուեցաւ: Վերջը բաւական երկար լուրքիւն մը յաջորդեց — երկու շաբաթէն աւելի — որու միջոցին Զէյթունի գիւղերը իրարու ետեւէ կը պարպուէին: Բայց Զէյթուն ղժուարաւ լուր կ'ունենար անոնցմէ, քանի որ ֆաղմբը պաշարուած՝ եւ երբեւեկութիւնը արգիլուած էր: Կիրակի օր մը, երբ ալ ամէն բան վերջացած կը համարուէր, ամբողջ վերի թաղը հազիւ 50 ընտանիք թողլով՝ 400 է աւելի ընտանիքներ մէկ անգամէն գալթելու հրաման ընդունեցան: Այլեւս ամէն մարդ պէտք էր որ սպասէր իր կարգին, քեւել մինչեւ վերջը շատեր կը յուսային որ գոնէ իրենք պիտի խնայուին: Որ մը անցաւ, ու յաջորդ օրը Պօզալարի թաղին 500 ի չափ ընտանիքներ ֆուեցան: Երկու օր ետք մնացած երկու թաղերու մեծամասնութիւնը պարպուեցաւ, եւ յետոյ նոյնն երկար դադար մը յաջորդեց: Միայն 400 ի չափ ընտանիքներ մնացած էին ընդամենը, որոնք

կը սիրէին հաւասար թէ զերծ պիտի մնային այս աղէտալից պատմութեան: Հազարապէս Հիւսնի կ'երդնուր որ գաղթելու գործը վերջացած է: Մինչեւ իսկ մունեսիկի միջոցաւ հաղորդել տուաւ թէ ալ ոչ ոք պիտի գաղթէր: Բայց Մայիսի վերջին կիսուն նոյն մունեսիկը կը ծանուցանէր կառավարութեան կողմէ՝ թէ ոչ մէկ Զեյթունցի պիտի մնայ փաղափին մէջ, ամենքն ալ պէտք է երկու օրուան մէջ Զեյթունէն հեռանան:

Այս վերջին խումբին հետ ես ալ բնականաբար հարկադրուած էի բնականօք ձգել Զեյթունը, թէեւ ոչ իբր ախոր, այլ ազատ ուզած կողմս երթալու, շնորհիւ մը զոր գայմագամը կ'ընէր Մարաշի բարեկամներուն միջամտութիւնովը: Սակայն անարժեք շնորհիւ մը, մինչ ախորեալներէն շատ ատելի չարարանքներով, երկու օր ետքը յաջողեցանք Մարաշ իյնալ: Շատ երկար պիտի ըլլար գաղթողներուն կրած չարարանքներուն նկարագրութիւնը ընել հոս, ասիկա կրնար առանձին հասոր մը լեցնել:

Այսպէս ժողովրդական մը ունեցաւ հերոսներու փաղափ: Կառավարութիւնը փութաց անմիջապէս փոխել անոր անունը առաջին անգամ «Եւնի Շէհիր»ի եւ ապա «Միւլէյմանը»ի, ի յիշատակ հազարապէս Միւլէյմանի որ հակասամարտին մէջ սպաննուած էր: Այլ զօմանցանք՝ Խորէիս իր վանդալութիւնը ցոյց տուաւ նաեւ խորսակել տալով հայերէն փորագիր յիշատակարաններ որ դարերով Պաղ-Աղբիւրի փառերը կը զարդարէին: Թուրք միամտօրէն չէր ուզէր Հայուն հետք մը ձգել հոն, բայց հայուն հոգին հոն էր դնու:

Մեր Մարաշ հասնելուն յաջորդ ատուն՝ զօմիսերը

լուր զրկեց մեզի երկու ժամէն պանդոկ երթալ պատաս-
տուիլ՝ յաջորդ օրը գաղթելու համար Զեյթունցիներուն
հետ։ Շնորհիւ Ամերիկացի բարեկամներու յաջողեցանք
քոյլսուութիւն ստանալ մեր բնակավայրը վերադառնա-
լու համար։ Այնքապ եկանք, ուրկէ չէինք համարձակեր
մեր համբան շարունակելու։ Մեր գիւղերուն համար
շատ բաներ կը խօսուէին։ Երկու ամիսի մօտ սպասելէ
ետքը վերջապէս որոշեցինք մեր ծննդավայր՝ Եօղուն-
Օլուզ՝ մեկնելու, ուր քանի մը օր ետքը, Յուլիս 12 ին,
ապահով հասանք, հանդիսասես ըլլալու համար նոր
տնամի մը զոր Սուէիոյ ափ մը ժողովուրդը ներկայա-
ցուց պանծացնելով ցեղին առիւծասիւրս արիութիւնն ու
քաջութիւնը եւ դարմանելով մասամբ մը Զեյթունի անց-
եալ օրերու փառքին անփոխարինելի կորուստը։

Սուէիացի Հայ մայրը իր զաւկներուն հետ

ՍՈՒԷՏԻՈՅ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Այսպէս երբ Զեյթուն՝ Հայ պատմութեան մեջ իրեն համար շինած փառաւոր ու հոյակապ անունը կ'ազարեւեր եւ ստրուկի մը պէս բուրբ կառավարութեան բնաջնջման փաղափակութեան անձնասուր կ'ըլլար եւ կը լիներ իր դարաւոր արծուերոյնը, ասդին Սուէտիոյ գիւղերուն համեստ ու աննշան Հայ ժողովուրդը՝ ինքնապաշտպանութեան համար իր անբաւական ու հնօրեայ հրացաններով, բայց սուիժասիւր կորովով ու փաշուրիւնով կը դիմէր բարձրաբերձ լեռները, մէկ կողմէն բռնամիտ յարձակումներուն դիմագրեւում եւ միւս կողմէն ծովէն օգնութիւն սպասելու համար։ Մտնաւանդ դէպքերու գահավեժ ընթացքը, Զեյթունի եւ շուրջը գրեւոր 32 գիւղերու, Ալպիսանի, Կեօֆուիւնի, Եարփուզի, Հասան Պէյլիի, Հարունիյէի, Ասանայի, Հանքնի, Տէօրք Եօլի, Տարսուի, Մէրսինի բնակչութեան լուրերը շատ րիւսաբար ու սրտակեղեք ազդեցութիւն մը գործեր էին ժողովուրդին վրայ։ Վսանցք մօտեցած տեսան, յանկարծ,

Երբ Յուլիս 28ին իմացուեցաւ քե Գալասուրան եւ Քեսապի մէկ մասը հրաման ստացած ըլլալով սկսած են արդէն գաղթելու։ Ալ անկասկած էինք քե կարգը մեզի եկած եր։ Պէտք է վնասկան որոշման մը գալ։ Մանաւանդ, բոլոր գիւղերը պէտք է համեմատութեամբ խորհրդակցութիւն կատարեն ու գործեն։ Այս ամենէն զատ գիտէինք նաեւ տեղական կառավարութեան պատշոնեաներուն վրիժառու եւ արիւնկալի նկարագիրը։

Անտիոքի Գալմագամը եւ Սուէտիոյ Միւսիրը՝ Խալիս, Պուլլար մը՝ Երկիցս վտարուած իր բնակարէն, կ'ուզէին նենգամիտ յերկրանքներով տեղահան ընել ամբողջ Սուէտիոյ Հայութիւնը, սակայն Հալէպի կուսակալին կամփին հակառակ չէին կրնար գործել։ Բայց կուսակալի մը կամ հազարապետի մը բարեացակամութեան կարելի չէր հաւատալ ընծայել։ Ուստի Յուլիս 29ին, անմիջապէս Եփեսոսի Օլուգի քահանայ Տէր Աբրահամ Գալուստեանի տունը ժողովի հրաւիրուեցան Եփեսոս-Օլուգի, Պիքիասի, Հանի Հապիպլիյի, Խոսրոյ Պէյի, Վազրֆի երեւելիները։

Ժողովի անդամներու մեծամասնութիւնը բոլորովին յիմարութիւն կը սեպէին ապստամբութիւնը ու խոհեմութիւն կը համարէին համակերպիլ կառավարութեան կարգադրութիւններուն։

Տէր Աբրահամ, Հանի Հապիպլիյի քահանան Տէր Վարդան Վարդերեսեան, մանաւանդ Պիքեասի Մուսա Քեննիլեան, Հանի Հապիպլիյի Մարգարեան եւ խոսրոյի Մելիք Գուլումեան ազդուօրէն պնդեցին անձնատու ըլլալու համար։ Ասոնց հետ պէտք է յիշել Պիքեասի քաղաքի Պատ. Յար. Նոյստեան, որ քեւ

հոն ներկայ չէր, սակայն Ռեննիլեանի հետ կես առ կես պէտք է մեջերսին բսմենն Պիքեսաի 64 բնանիմներուն գաղթումին ամբողջ պատասխանասուութիւնը:

Ապսամբելու եւ լեռ բարձրանալու քեր կ'ելլէին մանաւանդ ձեպրա աղա Գազաննեան եւ Տիգրան աղա Գարանեան: Տիգրան Անդրեասեան դեռ որոշման մը չէր կրնար լսնգիլ: Մեկ կողմէն յիմարութիւն կը նկատէր այդքան ամուր լեռները թողուլ եւ հեռանալ ծովեզերքէն, ուրկէ ամեն ժամ կարելի է օգնութեան յոյս մը ունենալ, փրկարար հաւու մը այցելութիւնը վայելել, միւս կողմէն ռազմամթերքի ու պաշարի անբաւարարութիւնը եւ ժողովուրդին հոգեկան ու բարոյական վիճակը գինքը յոռետես կ'ընէր: Նոյն իսկ բաղնիք կային քէ աղբիւրներէն ումանք քշնամիին ձեռքը իյնալու պարագային, ջուրի ալ կարօտ պիտի մնայինք, եւ քէ ուրիշ բաղնիքներէ գաղթողներէն ումանք իրենց նոր գաղթավայրին մեջ ապրուստի պզտիկ միջոցներ հայթաղելով կարող եղեր են ապրելու: Նոյն բաղդը կրնար մեզի ալ պատահիլ: Այս ամենէն ետքը Տիգրան Անդրեասեան կ'ըսէր. « Եթէ վստահիմք քէ առանց հացի եւ ջուրի չպիտի մնանք, առաջինը ես կ'ըլլամ լեռը ելլողներուն: »

Ժողովին մեջ ուրիշ առաջարկ մըն ալ եղաւ, քէ կարելի չէ՞ր որ ումանք Անտիոք երթալով աղաներուն դիմեն այդօրինակ հրաման մը հանել չսալու համար: Այս տեսակ դիմումի մը բոլորովին անօգուտ ըլլալը ցոյց տրուելուն հակառակ՝ մանաւանդ բսուելէն վերջը քէ կուսակալ մը անգամ պատշտանկ եղած էր տեղանաւութեան հրամանին անսասած ըլլալուն համար, նորէն ե-

բեւելիներէն ոմանք քաղաք մեկնեցան պէտք եղած դիմումները կատարելու: Եւ երբ տակաւին անոնք Անգիոն կը գտնուէին, Յուլիս 30 ին, քանի մը ժամատարներ եկան իւրաքանչիւր գիւղի համար մէյմէկ պատշտական գրութիւններով, որոնք Անգիոնի Գալմագամին կողմէն կնքուած էին Սուէթոյ Միւսիւրին կողմէն կարն ծանօթագրութիւնով մը: Ասոնք պարզ յայտարարութիւններ էին առանց հասցէի, ուրը հասուածներէ քաղկացած, որոնք կ'ըսէին.

« Թէ մինչեւ եօթը օր Անգիոնի գաղութին մէջ բնակող ամէն Հայ պէտք է բոլոր իր տղըր եւ պատաստ ըլլայ գաղթելու կառավարութեան ցոյց տուած տղըր: Թէ կառավարութիւնը պիտի օգնէ անոնց գաղթելու դիւրութիւններ (անասուններ) հայրաքթելով: Թէ մասնաւոր յանձնախումբ մը կազմուած է գալմագամութեան կողմէ գաղթումին գործերը կարգադրելու եւ ժողովուրդին հանգրտաւետութեանը օգնելու (և. և. և) համար:

Կը խոստանար նաեւ ժամատարներու ընկերակցութիւնը գաղթականներուն հետ, պատշտանելու համար գանոնք քշնամի յարձակումներէն: Վերջապէս կը յիշեցներ քէ ծանր պատասխանատուութիւն մը կը հրաւիրէ իր վրայ անիկա որ կ'անսաստէ կառավարութեան խիստ կարեւոր հրամանին դէմ:

Գրութիւնը ոչինչ կը խօսէր գաղթումի պատճառներուն վրայ: Թէ ինչո՞ւ ամմեղ ժողովուրդ մը, որ ամէն կերպով գոհացուցած էր կառավարութեան բոլոր պահանջները, որ իր պատմութեան մէջ եւ ոչ մէկ անգամ դէմ դրած էր կառավարութեան ամենապզտիկ հրամանին,

ժողովուրդ մը որ ներկայ պատերազմին համար ամիսներով խրամներ բացած, այնչափ գրաս եւ արջառ հայրաքանդ, առատօրէն դրամ տուած եւ իր ամենարեւելի գաւառները բանակի ծառայութեան դրկած էր, պէտք էր յանդարձ ձգել իր բոլոր գոյքերը, տունն ու պարտքները, արտերն ու եղերը ու դիմել անձամբ անապատ մը ով գիտէ ի՛նչ սոսկալի խաչելութիւնով մը քաղուելու համար: Ոչ ոք պէտք էր հարցներ:

Անազանք հնչած էր: Ի՞նչ ընելու էինք: Հնազանդիլ՝ փնանալ ըսել էր, բայց միքէ կարելի էր յաջողապէս կռուել: Կարծիքները կը տարբերէին: Ոմանք կը խորհէին քէ պէտք է անմիջապէս լեռը քաշուիլ ու դիմադրել. կը յուսային քէ արդէն Պօլիս մեկ-երկու ամիսէն կ'առնուի, ու անկարելի չէ այդչափ տեսն դիմանալ: Մանաւանդ կարելի է ծովէն փրկութեան սպասել քանի որ երբեակ համաձայնութեան գրահաւորները յանախակի կ'այցելեն մեր եղբիւրները: Եւ ամենէն չարն իսկ պատահի, աւելի լաւ է մեր լեռներուն մէջ առիւծի պէս կռուելով՝ մեռնիլ. քան քէ ոչխարի պէս ստրկաբար անձնատուր ըլլալ քննամիտն ու սեւ մահուամբ մը վերջանալ: Ուրիշներ կը խորհէին քէ պէտք է ապստամբիլ, բայց աւելի դիւրին պիտի ըլլար գիւղերէն մեկուն մէջ հաւաքուելով հոն դիմադրել, քան քէ լեռան վրայ:

Այլաները դեռ Անտիոք էին ու տակաւին յայտնի չէր անոնց որոշումը: Բայց ժողովուրդը արդէն իր որոշումը տուած էր: Եօլուն-Օլուգէն, Խոսրոպէն ու Վազրֆէն շատեր արդէն սկսած էին իրենց ուսելիքն ու գոյքերը լեռը փոխադրել: Օգոստոս լին, իրիկունս դէմ, երկու կարգի

մարդիկ ու երկու տարբեր խրատներ հասան մեզի Անտիո-
քէն : Առաջինը Հալէպէն փախչող կարգ մը գինուորներ
էին, որոնք գաղթողներէն ունեց աղիւղորմ վիճակը աչ-
փով տեսած ու աւելի սարսափելի բաներ իմացած էին
անոնց մասին : Լսած էին որ գաղթող հայերը համ-
բան Քուրտիսն ու Արաբին սուրին կը յանձնուին ու ա-
նոնց կիներն ու աղջիկները ստացուածքի պէս կը բաւ-
խուին գիրենք սպաննողներուն միջեւ : Այլ երկմեղու պէտք
չկար, այս կենդանի վկայութիւնները կը բաւէին համո-
զելու նոյնիսկ ամենէն անհաւատներն ու երկչոտները . քե-
պէտէն նոյն պահուն երկրորդ խումբն ալ — Անտիոքէն վե-
րադարձող երեւելիները, որոնք յուսահատ էս կը դառնա-
լին — կը յորդորէին որ գաղթելու պատրաստուինք կա-
ռավարութեան հնազանդելով :

Յուլիս 31 ին եւ յաջորդ երկու օրերը խիստ ուշա-
գրաւ ու տարօրինակ տեսարան մը կը պատկերացնէին
Մուսա-Տաղիի հարաւային ստորոտները : Ամէն մարդդի-
տած է մրջիւնները երբ անոնք կը շարուին իրարու ետեւ
ծանր երբեմն իրենց մարմինէն աւելի խոշոր բեռներով
բեռնաւորուած : Այսպէս տղանց մը կը կատարէր շերան
նեղ կիրնէն, Եօղուն-Օլուի, Խըսքըպէյի եւ Վազըքի ժո-
ղովուրդին ամբողջութիւնը : Գրասներուն մեծ մասը ար-
դէն կառավարութիւնը գրաւած ըլլալով ժողովուրդը քա-
տիպուած էր ամէն բան իր կոնակովը տանելու : Կողեր,
հիւանդներ ու պառաւներ ալ միւսներուն հետ լեռն ի
վեր կը մագլցէին, աւելի շիտակը կը սողոսկէին իրենց
մեծ դժբաղդութիւնը բեռցուցած : Կարելի չէ բառերով
բացատրել այն անհուն քուռառութիւնն ու տառապանքը

որուն ենթարկուած էր հե՛ք ժողովուրդը: Գիշերն ալ հանգիստ չունէր, պէ՛տք էր ցերեկ ու գիշեր իրենց բոլոր գոյքերը կրելով ու տանելով զբաղէին:

Օգոստոս 1 ին երբ ժողովուրդը տակաւին լեռան անապահով մէկ մասին, Թաքաւալան կոչուած վայրին վրայ կը գտնուէր, Միւսիւրէն երկրորդ անգամ գրութիւններ դրկուեցան, որով իսպիտակ նորէն յիշեցնելով մեր պատասխանատուութեան ծանրութիւնը, կը պատմէր գաղթողներու հանգստութեան մասին, ու կը յորդորէր որ վերադառնալով առանց ժամանակ անցնելու, հոս պէ՛տք է պատասխանել հարցման մը թէ, ինչո՞ւ կառավարութիւնը անմիջապէս զինուոր դրկելով չարգիլեց ժողովրդեան այս խիզախ շարժումը, քանի որ լիովին իրազեկ եղած էր: Թէրեւս երկու պատճառ կար, նախ որ կառավարութիւնը մեզմէ բնաւ վախ չունէր: Երբ երկու ամիս առաջ կառավարութիւնը յանկարծ գիւղերը պաշարելով խուզարկութիւններ կատարած էր, ժողովուրդին բոլ ահաբեկ ու հին հրացաններէն զոտ ոչ մէկ փամփուռէ կրցած էր գտնել, այսպէս կը կարծէր թէ վերջին պարագային հարիւր զինուոր իսկ պիտի բաւէր գիւղացիները «էշերու» պէս վար իջեցնել լեռներ, ինչպէս պարծանքով քսած էր իսպիտակ երկրորդ կը յուսար իր սովորական մեքոսով — շրոնայլ խոստումներով ու սուտերով խաբել զանոնք:

Օգոստոս 2 ին երբ գիւղերուն ամբողջ բնակչութիւնը էւ Քեպուսիյէյէն 8-10 քննանիք (որոնք միայնակ լեռը ելեր էին) ալ տեղաւորուած են լեռան ալիւտայլ դիրքերուն վրայ: Բայց Պիթիասցիներու ու Հանի-Հապիպցիներու մեծ մասը դեռ գիւղերէն մեկնած չէին, միայն մէկ պրզ-

սիկ մասը լեռան համբուն վրայ կը գտնուէր :

Քանի մը օր ետքը Միւսիրին երրորդ գրութիւնը մեզի հասաւ , այս անգամ ալ ուղղուած Տէր Աբրահամ հայր Տէր Գալուստեանի ու Մելիոն աղա Գուլումեանի , որով կը պահանջէր յիշեալներէն ժողովուրդը համոզել իրենց գիղերը վերադառնալու :

Բնական էր որ հիմա , մեր առաջին գործը պէտք է ըլլար կարելի եղածին չափ կազմակերպութեան եւ ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն վրայ մտածել : Գրգընա , Գուշերդազ եւ Տամլանըզ անուն երեք տարբեր շրջանակներու մէջ հաստատուած էինք , որոնց համար ուրոյն ժողովի մը պէտք կար զինուորական եւ ներքին գործերու կարգադրութեան ու կառավարութեան համար : Գրգընայի եւ Տամլանըզի երեւելիները սանձնեցին այդ պաշտօնը իրենց շրջանակներուն համար . իսկ Գուշերդազի համար բոլոր այրերը կեդրոնական վայր մը հրաւիրուեցան , ուր Տ. Անդրեասեանի ուղերձէն ետքը զազսնի փոխարկութեամբ եօրը անդամներ ընտրուեցան որոնց պիտի միանային երեք ուրիշներ ալ , զորս զինուորական շրջանակը պիտի ընտրէր իր մէջէն : Այսպէս ժողովը , որ կրնար կոչուիլ նաեւ դահլիճը , պիտի բաղկանար տասը անդամներէ :

Միւսիրը սակայն , չակաւին չէր յուսահատած մեզ խաբելու ջանքին մէջ : Ճիշդ այդ պահուն , օգոստոսի 5 ին ան իր չորրորդ գրութիւնը կը ղրկէր պատուիրակութեան մը հետ , որ կը բաղկանար Հանի-Հապիպլիյի ֆահանայ Տէր Վարդան Վարդերեսեանէ , Պիքիասի ֆարոզիչ Պաս. Յ. Նօյսուսեանէ , Պիքիասի Ազգար աղա Անսեֆեանէ եւ ուրիշ մէկ երկու անձերէ : Այս գրութիւնն

ու պատուիրակութիւնն ալ նախորդներուն բախտին ար-
ժանացան :

Ժողովներու այս ընտրութենէն աւելի կենսական Գոր-
ծեր կային կատարելիք, զօրանցի եւ պատնէշներու շի-
նութեան աւագ գործը : Սակայն, դժբաղդաբար կարելի
չեղաւ շուտով ի գլուխ հանել այս շատ իսկ կարեւոր
ձեռնարկը : Որովհետեւ ժողովուրդը ամէն բանէ առաջ
կը ստիպուէր խոնարհութենէն պաշտպանուելու համար
պատասպարան մը շինելու, քանի որ լեռը աւան եղանա-
կէն զատ՝ միշտ քանձը մառախուղով մը պատած է, ուր
մարդ շարունակ ինքզինքը կես անձրեւի մէջ կը զգայ,
այնպէս որ երբ հովը կը փչէ, ջուրը անձրեւի պէս վար
կը քափի՝ ծառերուն տերեւներէն : Միայն քէ Գրգըլ-
նայի օդը աւելի չոր ըլլալով՝ հոն բանակողները աւելի
շուտ կրցան շինել իրենց զօրանցը :

Բ.

Իրերը այս վիճակին մէջ էին երբ, Օգոստոս 7 ին,
պէտք տեսնուեցաւ ընդհանուր ժողով մը գումարելու Թա-
քարալանի վայրը : Ժողովին պիտի մասնակցէին Գրգըլ-
նայի, Գուշերդագի ու Տամլանքի երեք տեղական ժողով-
ները եւ Հ. Հապիպլիյէն ու Պիքիասէն ընտրուած նոր ան-
դամները, որոնք չէին կրցած ժամանակին հասնիլ : Ժո-
ղովին հրաւիրուած էին նաեւ Պիքիասէն մէկ երկու երե-

ւելիներ ալ որոնք գաղթելու համամիտ ըլլալով մերժած
էին գալու, ժողովը հազիւ իր տեսնապէսն ու քարո-
զարը ընտրած էր, լուր եկաւ քէ երկու հարիւրի չափ
զինուորներ, հալիսի առաջնորդութեամբ Եօլ-Աղըզը
կողմէն կ'արշաւեն: Ժողովը անմիջապէս դադրեցուց իր
նիստը ու սկսաւ կռիւի անմիջական կարգադրութիւն-
ներով զբաղիլ: Երկու տասնեակ հայ զօրքեր որ, Թաքա-
րալան կը մնային, շուտով Եօլ-Աղըզը դրկուեցան մեր
պահապան քաջերուն միանալու: Լուր դրկուեցաւ նաեւ
մեր երեք բանակավայրերուն, ուրկէ քիչ ետքը հասան
օգնական զօրքեր: Հակառակաբար վեց ժամ տեւեց, եւ
բեմամին տխրուեցաւ նահանջել 5-6 մետրալ տանելով
իր հետք: Մենք այդ օրը եւ ոչ մէկ մետրալ կամ վիրա-
ւոր ունեցանք:

Պ .

Յաջորդող մէկ երկու օրուան ընթացքին՝ զինուո-
րական վարչութիւնը կրցաւ չափով մը կազմակերպել բո-
լոր զինուորները, տասնեակներու բաժնել իւրաքանչիւ-
րին վրայ կարգելով տասնապէս մը: Զօրանոցին համար
ալ պէտք եղած տաղձը պատրաստուեցաւ ու պատերը
բարձրացան: Բայց տակաւին շատ բան կար ընելիք զօ-
րանոցը գործածութեան պատրաստ վիճակի մէջ դնելու
համար: Միայն Գըզըլնայի զօրանոցը ի վիճակի էր գոր-
ծածութեան:

Բայց աւելի կարեւոր էր պատեհել եւ խրամի խնդրոյն

կարգադրութիւնը : Անոր համար բոլոր փեսասներն , քի-
երն ու կացիները գործի սկսան ու շատ մը կարելու
կէտերու վրայ պատկերներ կանգնեցին : Տեղ տեղ հողը
փորելով եւ ուրիշ տեղեր ալ քանձ պատեր բարձրացը-
նելով՝ անոնց մէջ պզտիկ ու կողմնակի ծակեր կը ձրգ-
ուէին հրացաններու համար : Պատկերներուն համար շատ
տեղեր անտուններ կտրուեցան պատկերէն մինչեւ 20-25
մէր հեռաւորութիւնով , որպէսզի կարելի ըլլար բռնա-
մին տեսնել այդ խիս անտուններուն մէջէն :

Գ.

Բայց բռնամին չէր ուզեր միշտ երկար ասեմ պա-
տենութիւն տալ մեզի պատրաստուելու :

Օգոստ. 10 ին , արեւագալէն քիչ վերջ նորէն պատե-
րազմի անազանքը հնչեցուց բռնամին , ու այս անգամ
Հ. Հապիպիյի կողմէն , Պագանագէն էր որ կը յարձա-
կէր : Դժբաղաբար մեր պահակները բռնուոյն անհամե-
մատ մեծ քիւէն (2000 ի չափ կանոնաւոր զինուորներ
մինչ պահակները 12-15 հաս միայն) վախճալով նահան-
ջեցին առանց դիմադրելու : Որով բռնամին բաւական
տեղ յառաջացած էր արդէն , երբ մեր փաշերուն մահա-
սիւնը զնդակները կատեցուցին անոնց յառաջխաղացումը :

Բայց դժբաղաբար ուման զոհ եղան բռնամույն
այդ անակնյալ յարձակումին : Հ. Հապիպիյի ու Պիքի-
ասի բնակչութեանն երկմիտ ու վարանոտ ուրբ ընտանիք-
ներ , 52 հոգիէ բաղկացած՝ նամբուն վրայ կը ձերբա-

կալուին, ու չենք գիտեր ինչ դժբաղդութեան կ'ենթարկուին, միայն իմացանք թէ ծեր ու սկար այրերն ու կիները անմիջապէս հրացանի ու սուիճներու մանով մեռան:

Այս հակասամարտը սակայն Ամարն գետնին վրայ, Պագանագի պատճենէն երեք մղոն հեռաւորութեամբ տեղի ունեցաւ: Թշնամին այս անգամ իր հետք բերած էր նաեւ երկու քնդանօթ Գաթր Թօփը կոչուած տեսակէն, որ անդադար ռումբեր կը տեղացնէր մեր հրացաններէն ելած ծուխին ուղղութեամբ: Արդ ծուխը դժբաղդաբար մասնիչի դեր կատարեց մեզի ամբողջ պատերազմին: Միայն հասարակ հրացանները չէին որ ծուխ ունէին. 100ի չափ Կրաներն ալ (ամենէն կարելորդ մեր ունեցածներուն) մուխի թուխ գուլաներ կը բարձրացնէին գնդակներուն ետեւէն, քանի որ փամփուռները հասարակ վառօդով լեցուած էին: Միայն 5-6 Գունտալը Մավզեր կը գտնուէր, որոնք անծուխ էին: Անոր համար, զարմանալի չէր որ անմիջապէս հարիւրաւոր մավզերի գնդակներ ու ռումբեր կը յաջորդէին մեր ամեն մէկ գնդակին: Մինչդեռ անկարելի էր մեզի համար թշնամի զինուորի մը դիրքը որոշել առանց զինքը տեսնելու: Եւ սակայն այդ ռումբերը չկրցան ամենափոքրիկ վնաս մ'իսկ հասցնել մեզ ամբողջ հակասամարտին:

Ուրիշ ցաւաւոր պարագայ մը եւս մեր գործը աւելի դժուարութիւններու մասնեց: Հակասամարտը սկսելէն քանի մը ժամ ետք, ժամը երեքի մօտ սկսաւ անձրեւ տեղւոյ ու շարունակեց ամբողջ հակասամարտի տեւողութեան միջոցին: Մէկ երկու ժամ ետք բոլորովին քր-

ջած էին մեր կոռուղները, ջուրը ինկածի պէս: Անշուտ քուրք գինուորներն ալ քջած էին: Քայց դրժբաղդութիւնը հոն էր որ մեր զենքերն ու ռազմանիւքը անգործածելի եղած էին: Ամենն ալ քաց էին: Նոյն իսկ հրացաններուն մէջէն ջուր կը կաթէր: Արդէն հրացաններուն մէկ մեծ մասը կարելի չէր գործածել նոյն պահուն, եթէ նոյն իսկ անոնց մէջը քջած չըլլար ալ, եւ վառօդն ալ չոր ըլլար, քանի որ վառօդը վերէն կը լեցուէր: Գրամա քիւֆէններու փամփուտներն ալ քլքաշէն ըլլալով ոչ թէ միայն դրսէն քջուած՝ այլ ջուրը ներս քափանցած ու գրեթէ խմորի վերածուած էին: Միայն Կրաներուն փամփուտներուն մէջ ընդհանրապէս ջուր չէր անցած, մեծադէ շինուած ըլլալով: Սակայն Կրաներուն ալ մեկնականութիւնը անձրեւէն վնասուած ըլլալով գործածութիւնը դժուարացած էր: Իսկ թշնամիին զենքերն ու ռազմամքերը կասարելապէս անվնաս պահուած էին, քանի որ ամէն նախազգուշութիւն ձեռք առնուած էր, հարկաւ:

Տասերկու ժամ տեւեց սոյն հակառակորդը: Քայց հակառակ մեր աննպաստ պայմաններուն, շնորհիւ մեր քաջերուն դիմադրութեան, թշնամին չկրցաւ քայլ մ'իսկ յառաջանալ:

Հանելի պարտականութիւն մը կը նկատեմք, մասնաւորապէս, յիշել հոս այդ ներոսներէն՝ Պետրոս Գալուսեանի սխալի քաջագործութիւնը: Պետրոս քնդանօրներուն նիւթ դիմաց, ծակոցէն քարածայրի մը (գոր Չուգրուգ կը կոչեն մեր գիւղացիները) ետէ դիւրք բռնած նպասակ ըրած էր քնդանօրանիքերը սպաննել: Այդ

խախուս պատճառներն հետեւեալ հինգ փաստիւոս միայն ար-
ձակեց քաջ Դաւութեանը եւ կը նկատէր որ ամեն ան-
գամ երբ կրակ կ'ընէր, մեծ շփոթութիւն մը, իրարանցում
մը յառաջ կուգար թնդանօթին շուրջը, ու մէկ քանի
երկվայրկեան յետոյ նորէն կը սկսէին ուժեղանալ իր քա-
րածայրը: Բայց Պետրոս շատ քիչ կը զգացուէր անկէ: Իր
հինգերորդ զնդակը թնդանօթը լռեցուցած եւ փախուսի
մասնած էր: Ֆելլան զինուոր մը, որ թնդանօթին մօտ գրտ-
նուէր էր՝ Սուէթիացի յոյնի մը կը պատմէ իրողութիւնը,
որուն համեմատ Դաւութեան իր արձակած հինգ զնդակ-
ներով թնդանօթածիգերուն չորսը սպաննած էր, որոնք ի-
րարու յաջորդած են նոյն պատշօնին: Թուրք հազարա-
պետք տեսնելով իրարու հետեւ իր մարդոց իյնալը, բոլորո-
վին շուտաւ ու վախցած անմիջապէս նահանջելու հրա-
ման կուտայ եւ կ'ըսէ «Ասոնց յաղթել անկարելի է, գե-
րանի մը ծայրը դրուած ասեղ մը անվրէպ կրնան զար-
նել, հերիք է որ տեսնեն զայն:»

Այս կռիւին մէջ Մովսէս Աղամեան, Փանոս Ֆաս-
լեան եւ Յակոբ Ս. Դաւիթեան վիրաւոր ինկան եւ Յա-
կոբ Դարակեօզեան (զոր Ըլլեռն կը կոչէին զինքը) եւ
Պողոս Մենսէկեան սպաննուեցան: Մասնաւորապէս կար-
ժէ յիշել Յակոբ Դարակեօզեանը որ քեւեւ մեռած՝ անմահ
անուն մը թողուցած է ամենուն արտերուն մէջ, իր քաջու-
թեամբ ու դիւցազնութիւնովը, զոր ցոյց տուած է մինչեւ
վերջին շունջը: Վիրաւորուած՝ երբ զինքը կոնակնին ա-
ռած վեր կը տանէին, իրեն տրուած այդ պզտիկ խնամքն
իսկ մերժելով կ'ըսէր «Խնդրեմ ինձմով մի գրադիք, ես
արդէն ինչ որ պիտի րլլամ, եղած եմ, դուք գացե՛ք եւ

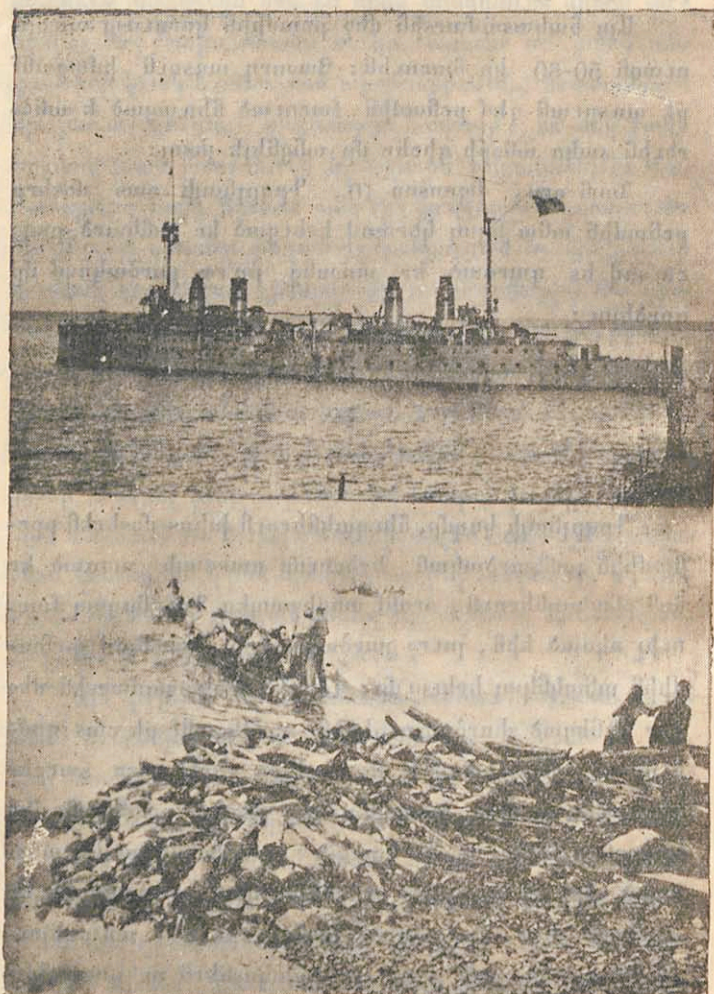
բճնամիին դիմադրեցեք »:

Այս հակասամարտին մեջ բճամիին կորուստը առնուազն 50-60 կը հաշուեն: Յաշորդ առտուն իմացանքէ առտուան դէմ բճնամին փաշուած հեռացած է անձրեւին սակը անօրի գիշեր մը անցնելէ յետոյ:

Նոյն օրը, Օգոստոս 10, Գրգըլնայի շահ մօտերը բճնամին անակնկալ կերպով երեւցած էր յանկարծ, բայց շուտով ետ դարձած էր առանց լուրջ յարձակում մը գործելու:

Ե.

Գրգըլնայի կողմը, հիւղակներուն խիստ մօտերէն քրճնամիին յանկարծական երեւումը սարսափ ազդած էր հոն բնակողներուն, որոնք անմիջապէս Գուշնըղազ փաշուիլ սկսած էին, լուրջ յարձակում մը կարծելով բճնամիին անակնկալ երեւումը: Վերջին հակասամարտին մէջ մեր ունեցած փորձառութենէն սորվեցանք քէ շահ դրժուար ու անապահով է մեր ուժերը երեք չորս օրքեր կեդրոններու վրայ կառավարել: Պէտք է որ միայն մեկ կեդրոն ունենալ ուրիշ կարելի ըլլայ անմիջապէս պէտք եղած չափով ուժ ղրկել բճնամիին դէմ, յարձակումի մը պահուն: Այս կարգադրութեան ուրիշ մեկ առաւելութիւնն ալ ան պիտի ըլլար որ վախկոտներն ու բուլամորքերը դիւրաւ պիտի չկրնային փախչիլ գինուորական պարսականութիւնէ, եւ մանաւանդ, բճնամին սիւպած պիտի ըլլանք աւելի նեղ սահմանի մը մէջ գործելու:

1. Յրանական աղսարար մարտանուններն մեկը:
2. Փրկութեան ծովերէն լասափայտով նաւամուտք:

Ոգոստոս 11 ին Տամլանքի ժողովը նամակ մը դրկած էր Գուշերլագի ժողովին որով մեկտեղ հաւաքուելու պէտքը շեշտելով պատաստականութիւն կը յայտնէր գաղթել, երէ յորմար նկատուէր, հակառակ պարագային, կը խնդրէր որ մեր ժողովուրդը Տամլանք փոխադրուի:

Մերոնք խնդիրը լրջօրէն նկատողութեան առնելով որոշեցին որ իր ծովեզերեայ դիրքին համար Տամլանքը բլլայ կեդրոնը. քեւս սա ռազմական տեսակէտով Գուշերլագի առաւելութիւնը չունէր, բայց խելացի գործ չէ ծովեզերքը բաց բողովլ քննամիին առջէն:

Օր մը ետքը արդէն ժողովուրդին մեծամասնութիւնը Տամլանք փոխադրուած էր: Նորէն բաւական շատ քննանիքներ շարունակեցին Գուշերլագ մնալ ու Պիքիանցիներուն ալ մեծամասնութիւնը Գափլան-Տուզաղը կոչուած տեղը հաստատուեցան, որ Գուշերլագի ու Տամլանքի մէջտէրը կ'իյնայ: Բայց անոնց կողմողներն ալ Տամլանքի գօրանոցը կը դիմէին: Ընդհանուր ժողովը որ տեղական ժողովներու միացումով կազմուած էր՝ հիմա Տամլանքի մէջ, իբր կեդրոնացեղի, կը գործէր:

Զինուորական կազմակերպութիւնները առաջուան պէս մնացին — բոլոր զինուորները նորէն բաժնուեցան տասնամայիսութեանց: Սակայն հոս մեկ երկու կարեւոր յաւելումներ եղան: Ամենէն քաջերէն 25 կամաւորներ ընտրուեցան «չէրէ» բլլալու: Վերոնկատելիին պիտի բլլար Թաքարալան լեռան կեդրոնական վայրը, ուրկէ անմիջապէս օգնութեան պիտի փութային մեր պահակ զինուորներուն, ուր որ տեղի ունենար քեռամայն յարձակումը: Երէ յարձակումը մեկ քանի կէտերէ սլսէր, անոնք

ալ մէկ քանի խումբերու բաժնուէին: Ընդհանուր ժողովը «Հայթաթող պաշտօնայ» կարգեց Մովսէս Տէր Գալուստեանը, որ երկու օգնականներով պատնէներուն համար կանոնաւորապէս ներթափաններ պիտի նշանակէր եւ պատերազմի ասէն օգնական զօր պիտի ղրկէր պէտք եղած վայրը:

Ինչպէս յիշեցինք նախապէս, մենք մեծ յոյս ունեինք ծովուն վրայ: Դիտեինք թէ ափ մը ժողովուրդ չէր կրնար մինչեւ վերջը դիմադրել կազմակերպուած տերութեան մը դէմ, որչափ ալ տկար ըլլար ան: Եթէ կատարելապէս յաջողեինք ալ մեր առաջին փայտերուն մէջ՝ քիչ ետքը ռազմամթերքի սնանկութիւնը պիտի զոյլէր մեր դէմը, ու մեզ պիտի առաջնորդէր անպատիւ ու սոսկալի վախճանի մը: Եթէ նոյն իսկ թշնամին դադարեցներ իր յարձակողականը, պէտք պիտի չունենար երկար սպասելու մեզ սովամահ ընելու համար: Թեեւ շատեր Թուրքիոյ անկումը մօտալուս կը նկատէին, բայց աւելի լրջախոհները կը պնդէին թէ նորէն առնուազն վեց ամիս պէտք էր տկալ: Փրկութեան մէկ համբայ միայն կրնայինք յուսալ, բարեկամ զահաւորի մը այցելութիւնը մեր փութերուն մօտ: Այն ասէն հերիք էր որ անոր իմացնելու կերպ մը գտնեինք: Արդեւ այդ նպատակին համար Տ. Անդրեասեան դեռ Գուշեղազ եղած ասէնը սպիտակ, հսկայ դրօշակ մը շինած՝ ու անոր վրայ Անգլիերէն խոսք գրե-

րով համառօտակի մեր վիճակը բացատրած եւ օգնութիւն խնդրած էր այցելու մարտանաւերէն: Գիրերը մատիտով գրուած ու կարգ մը օրհորդներ կարմիր դերձանով բանած էին անոնց վրայ: Դրօշակը ծովեզերքը բլուրի մը վրայ պիտի պարզուէր, յուսալով քե այցելու մարտանաւեր երբոր դրօշակը տեսնէին, հեռուէն պիտի կրնային հեռադիտակով կարդալ զայն: Ոմանք քելագրեցին որ ապիսակ գոյնով ուրիշ դրօշակ մըն ալ շինուի, ու անոր վրայ ալ կարուի կարմիր խաչ մը: Անդրեասեան այդ գործն ալ ստանձնեց եւ շուտով վերմակի սպիտակ սաւան մը գտնելով վրան կարմիր կերպասէ հսկայ խաչ մը կարել տուաւ: Այդ երկու դրօշակները ծովուն վրայ տիրող բլուրի մը ծայրը պարզուեցան քով քովի: Երեք չորս հոգի անոնց քով կ'սպասէին փրկութեան միակ յոյսի մօտը միշտ վառ պահելու համար: Եթէ օր մը բաղդը ժպտէր մեզի ու մարտանաւ մը մեր շուրերուն հիւր գար, պահապանները անմիջապէս դրօշակները ձեռքերէն առնելով պիտի ծածանէին մարտանաւին ու շաղկապները հրաւիրելու համար: Եթէ մարտանաւը նկատէր ու մօտեցալու ըլլար՝ լողացող մը որոշուած էր լանձին Մովսէս Գրքըգեանի, որ զգեստները հանելով ծով պիտի նետուէր ու պիտի փութար մարտանաւին հասցնելու մեր աղետը, որ գրուած էր Տ. Անդրեասեանի կողմէ: Անգլիերէն լեզուով եւ ծաղուելով յատկապէս պատրաստուած քիթեղէ տուփի մը մէջ դրուած էր ու բերանը անագով գոցուած: Լուղակը լարով մը մեջքին կապած պիտի ըլլար զայն: Եւ զոչ քան զայն հաշտեցնէր քարգմանութիւնը սոյն

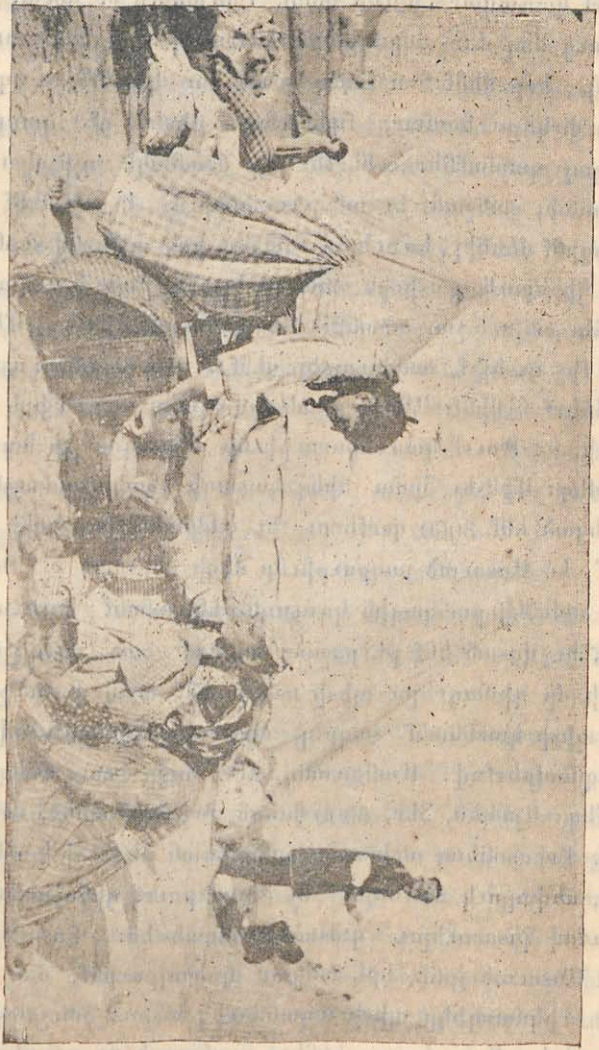
գրութեան:

«Անգղիական, Ֆրանսական, Իսպանական, Ռուսական եւ Ամերիկեան բոլոր ծովակալներուն, նաւապետներուն եւ իշանութեանց, որոնց կրնայ ներկայանալ սոյն աղետագիրք՝ դիմում կրնենք, մենք յանուն Աստուծոյ եւ մարդկային եղբայրութեան, դիմում կ'ընենք յանուն Քրիստոսի եւ Քրիստոնեականութեան: Տէր, մենք եօղուն Ոլորգի եւ ուրիշ վեց հայ գիւղերու բնակչութիւնս, ընդամենը 6000 հոգի, բաշտած ենք Մուսա-Տաղի Տամլանրգ կոչուած կեդրոնը, որ կը գտնուի Սուէսիայէ 3-4 ժամ հեռու դէպի արեւմուտք, հիշող ծովուն դիմացը: Ծովուն ու մեր մէջքեղ ոչ մէկ քրական զօրք կայ եւ կրնայ մնալ: Տէ՛ր, մենք հոս ապաստանած ենք քրական բարբարոսութենէն, խժոժութիւններէն, կոտորածէն եւ մահէն, եւ մանաւանդ մեր կիներուն պատիւին բռնաբարութենէն զերծ մնալու համար: Տէր, վստահ ենք, որ դուք ծանօթ եք Թուրքին ներկայ բնաջնջման քաղաքականութեան, զոր նա կը գործադրէ մեր խեղճ ցեղին վրայ: Հայերը ցրուելու պատրուակով, իբր քե արգիլելու համար անոնց ապստամբութիւնը, խեղճ հայ քրիստոնեաները կը վարձուին իրենց տուներէն, կը տարագրուին իրենց օջախներէն իրենց պարտեզներէն ու այգիներէն, եւ իրենց գոյքերէն ու հարսութենէն եւ կը դրկուին քրական անձանցօր անապատ վայրեր, հոն, երբ ոչ համբուն վրայ, անպատիւ մահ մը գտնելու վայրենի Թուրքերու, Քուրսերու կամ Արաբներու ձեռքով: Այս սաղայելեան ծրագիրը արդէն իսկ կիրարկուած է Զեյթունի եւ իր 32 գիւղերուն վրայ ինչպէս նաեւ Ալպուսթանի, Կեօսիւնի եւ Եարփուզի

վրայ: Ոչ մեկ հայ մնացած է այն կողմերը, նոյնպէս Տիարպէֆրի, Կիւրիւնի, Ասանայի, Տարսոնի, Մէրսինի, Տէօրք-Յօլի, Հանքնի, Քեսապի, Հասան-Պէյլիյի, Այնթապի, Քիլիսի եւ ուրիշ վայրերու հայ բնակչութիւնը՝ տեղահանուած է: Եւ նոյն գործողութիւնը կը կատարուի հետզհետէ Թուրքիոյ բոլոր հայերուն վրայ: Այս տղերք գրողը, քանի մը ամիս առաջ Զեյթունի բողոքական քարոզիչն էր, որ բուրք կառավարութեան շահ մը անլուր վայրագութիւններուն ակամաստս վկան եղած է: Սահմուկեցուցիչ էր, տեսնել, ինչպէս սոյն տղերք գրողը, ուրք կամ տաւր անդամներէ բաղկացած մեծ ընտանիքներ երկու պզտիկ գրասենեակով գաղթելու տնտեսուած, տեսնել վեց եօթը տարեկան բոյսիկ տղանք եւ ծերունի տղերք ու կիներ, որոնք գիշեր ու ցօրեկ կը քաշին ոտքերնին ունած եւ յանախ անօրի ու ծարաւ: Բազմաթիւ ուժասպառ մարեր տնտեսեցան իրենց գիրկերէն նետել իրենց հոգեհաստները, բաղդերնին անիծելով մեկ կողմ դարձուցին իրենց արտաւանդից աշխարհ յաւիտեան: Քանի՜ փափկասուն տիկիներ, որոնք մացառուտի մը փոխ ծնունդ տուած էին իրենց երախտներուն՝ տնտեսեցան անմիջապէս շարունակել իրենց նամբան, մինչեւ որ բարեպիտանք եկաւ հասաւ վերջ տալու իրենց տառապանքին: Այսպէս ծերերու եւ պառանկերու, պզտիկներու, հիւանդներու ու տառապանքներու մեծ մասը կոտորուեցան նամբուն վրայ: Մնացածը, տակաւին նամբորդութեան տառանքին դիմանալու չափ զօրաւոր, ժանտարմաներու խարաղանքներուն տակ՝ քունեցան դէպի անխուտափելի գերեզմանը, անձանօր անտառանքներու տառապանք-

քը, արեւուն կիզիչ հառադարձը ունի ասկ մեռնելու անօրութենէն (քանի որ շատեր նախ քան իսկ ունեւոր քան մը չունենին, եւ ուրիշ շատերուն ալ ունեցած քիչ մը դրամը կոտորուած էր) եւ կամ ժանտաշտեղէ ու հիւանդութիւններէ, կամ վայրենի Արաքին, Թուրքին եւ Քուրսին սուրեն, երբ այդ անգուր սուրը չփութայ արդէն ընդհանուր մահ տարածելու միւս միջոցներու պէտքը չգագցուած: Եւ հիմա, Տէր, արդէն իսկ հասած ենք այդ սեւ եղեռնատարմին, այն դժոխային ողբերգութեան: Ի զուր հիմա առաջին գաղթումին բաղդասաբար լաւագոյն վիճակը կը փնտռուի: Իրենք, այդ առաջին գաղթողներն իսկ յաւիտեան կորուսած են գայն: Հիմա կոտորածները ամենուրեք կը տարածեն իրենց սարսափը: Տէր-Ձոր դրկուած 7000 Զեյթունցի այրերէն ոչ մէկը ազատած է կոտորածէն, եւ դժբաղդ այրիներն ու աղջիկները բաւ խուած են բնիկ վայրենի Արաքներու միջեւ: Կոտորածներ պատահած են նաեւ Տիարպէփի եւ Մարա: Տիարպէփի արական սեռը ջնջելէ վերջ, մնացածները գաղթեցուցած են Զեյթունցիներու բաղդակից ըլլալու համար: Մենք իմացած ենք որ հիմա գաղթողները, չեն բոյստուիր նոյն իսկ որոշուած ախոռավայրերը հասնելու: Համբարն հանդիպած զիւղերու բնակիչները անոնց այրերը կը սպաննեն եւ ունանք անոնց կիներն ու աղջիկները կ'առեւանգեն: Մէկ խօսքով որոշ զիսենք քէ ինչպէս որ Ամերիկացի Տօթօր մը ըսած է, Թուրք կառավարութիւնը որոշած է բնաջնջել Թրքահայերը, եւ մեծ կորուվով կը գործադրէ իր ծրագիրը: Հիմա, Տէր, մենք դարեւով հալածուած ժողովուրդի մը մնացորդներն ենք:

Ընտանիքը ընթրիքի վրա պատրաստությունը Բ. Կ. Մ. ին միջ:

Թուրք կառավարութիւնը ասկէ քառասուն օր առաջ իմացուց մեզ մեր ամբողջ ժողովուրդը զաղբեցնելու որոշումը, երբ մենք հոս քառուեցանք մեր կեանքն ու պատիւը փրկելու համար, քանզի որոշ գիտեմք թէ զաղբել ներկայ պայմաններու ներքեւ կը նշանակէ ոչնչացում, սարսափ, ցանցանք եւ անպատուութիւն: Ուստի մենք որոշեցինք մեռնիլ, կռուելով քան մեր իսկ աչքերով տեսնել մեր կիներուն պատիւին անարգութիւնը եւ յետոյ իբր վախկոտներ անլուր շարշարաններով մահուան դիմել: Մենք հոս քիչ ուտելիք, սակաւաթիւ զենք եւ անբաւական ռազմամթերք ունինք: Անօրութեան ալաղակը արդէն իսկ կը լսուի, եւ Թուրք կառավարութիւնը անդադար կը հալածէ մեզ: Մինչեւ հիմա հինգ կասաղի նակասամարներ ունեցած ենք 3000 զօրքերու եւ անկանոն խուժանի մը դեմ, եւ Աստուած յաղթութիւնը մեզի շնորհած է: Բայց մեր ամենեւնի քանկագին կռուողներէն ոմանք կորուսած ենք, եւ վստահ ենք թէ յաջորդ անգամ շատ աւելի մեծ ուժի մը դիմադրելու պիտի ստիպուինք, որով վստահ չենք թէ պիտի կարենանք յաղթել այսչափ քիչ զենքերով ու ռազմամթերքով: Մանաւանդ, Տեր, սովը շատ մօտեցած է մեզ: Այսպէս, Տեր, 6000 խեղճ Քրիստոնեաներ, որոնց երէ Քրիստոնեայ աշխարհը օգնութեան ձեռք չի կարկառէ, սովալլուկ մեռնելու եւ կամ բուրք գինուորներու ձեռքով կոտորուելու դատապարտուած են: Վստահ ենք թէ, Աստուած չընէ, եթէ անգամ մը յաղթուինք, մեր բոլոր երիկամարդիկը պիտի սպաննուին անլուր շարշարաններով եւ մեր դժբաղդ կիները ամօթալի ու արտակեղեք կեանքի մը անձնատուր պիտի ըլլան: Տեր, դիմում կ'ընենք

ձեզի յանուն Աստուծոյ եւ մարդկային եղբայրութեան .
դիմում կ'ընեն յանուն Քրիստոսի , դիմում կ'ընեն յա-
նուն փառաւորութեան , ընդդէմ փառաւորութեան
այս ոտխիւն , եւ կը խնդրեն որ ազատեմ մեր կեանքն
ու պատիւը : Հանեցեք , սէր , փոխադրել զմեզ Կիպրոս կամ
ուրիշ ազատ երկիր մը : Մեր ժողովուրդը ծոյլ չէ . կրնայ
իր ապրուստը հարել , երբ գործ տուի իրենց : Եւ կամ ,
երբ այսօր կարելի չէ , հանեցեք փոխադրել գոնե
մեր կիները , ծերերն ու մանուկները , եւ պարենաւորեցեք
մեզ զենեւով եւ ռազմամթերքով , ուսելիք տուէ՛ք մեզի
որ ձեզի հետ կողք կողքի կռուինք Թրքական ոյժերուն
դէմ : Կը խնդրենք , սէր , մի՛ բողբոջ որ սովամահ ըլ-
լանք , մի բողբոջ որ ոչնչանանք , ազատեցեք մեր կեանքը ,
ազատեցեք մեր պատիւը , քանի դեռ շատ ուշ չէ :

Ձերդ անկեղծօրէն

Ի դիմաց Տեղւոյս բոլոր քրիստոնեաներուն
1915 Օգոստ. 20/2 Սեպ. ՏԻԳՐԱՆ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Այս բոլոր կարգադրութիւններն ու նախազգուշու-
թիւնները շատ աղէկ էին : Բայց ասոնք բաւական չէին .
կրնայինք աւելին ընել , ու ընելու էինք , քանի որ 4-5000
հոգիի կեանքին ու պատիւին հետեւ եւ որ կը խաղայինք :
Ի՞նչ պիտի ըլլար այս ժողովուրդը երբ մահաւանդեր
չայցէինք մեզ ժամանակին . եւ ո՞վ կրնար վստահացնել
քեւ այդ զրահաւորները այդչափ մօտէն պիտի անցնէին որ
կարենային նշմարել մեր նշանները , երբ երբեք հանդի-
պէին մեր ափերուն : Ասկէ զատ , կարելի էր որ նաւեր
անցնէին մեր եզերքին մօտերէն , առանց մեզմէ նկատուելու ,

Բանի որ շատ անգամ ամեն կողմ մշուշով ծածկուած էր գրեթէ, մինչեւ ծովեզրը ու ծովուն վրայ: Ուստի, Տամլանբզ հաւաքուելնու յաջորդ օրը՝ որոշեցինք մեր աղերսագրին երկրորդ մէկ օրինակն ալ Իսթենսերուն ղրկել լողացողի մը միջոցաւ: Գոնէ հաւանական էր որ, ինչպէս կը պատահէր յանախ, արդէն զբախաւորներ խաւարած ըլլային Իսթենսերունի բացերը: Մովսէս Գրբզեան Բանի մը օգնական էւ առաջնորդ ընկերներու հետ միասին մեկնեցաւ, սակայն Բանի մը օր ետք վերադարձան, իմացնելով թէ թէեւ թշնամիներու մէջէն գիշերանց անվտանգ հասած էին, բայց հոն օտար նալ մը չկար:

Այս ամենուն հետ մեկտեղ, առաջիններէն աւելի սասիկ փոքորիկ մը կը պատահասուէր թշնամի ամպերուն մէջ, մեր արիւնքիւնն ու կորովը փորձելու համար: Օգոստոս 19 ին առտունց՝ թշնամին չորս տարբեր կէտերէն Գրբզլնայէն, Սաւուլուգէն, Տամլանբզի մեծ ջուրին կողմէ ու Յօլ-Աղբզրէն տեսնուեցաւ: Մեզի անանկ կը բուէր որ Գրբզլնայի էւ Սաւուլուգի կողմէ թշնամին երբեք լուրջ յարձակում ընելու դիտաւորութիւն մը չէր ունեցած: Թշնամիին ջուրին կողմէն ըրած յարձակումն ալ ապարդիւն փորձ մը եղաւ, Բանի որ այնչափ ամուր էին այն կողմերը, ուրիկ բաւական էր քարեր գլորել վար՝ թշնամին անաբեկելու, էւ նահանջի ստիպելու համար, ինչպէս որ փորձը ցոյց տուաւ:

Բուն յարձակումը Եօլ-Աղբաղի կողմէն պատահեցաւ, որ մի քիչ յառաջանալէն ետք, բռնամիտ երկու խումբի բաժնուեցաւ: Մեկ խումբը հիշտ Թաքարալան ուղղեց իր արշաւանքը. մինչ երկրորդը քիչ մը ապիւեն, արեւմտեան կողմէն յառաջանալով սկսաւ լուռ ու մունջ հրակել անտառներուն մէջ, քերեւս Թաքարալանի յարձակման ելքին սպասելով:

Առաջինը շատ չանցած կանգ առաւ. Թաքարալանի եղբերք, որ ամենէն սկսւոյր ու անպաշտպան կէտն էր, քանի որ մեկ կողմէն մեր պատգեւները շատ հեռի ըլլալով անուազն մեկ երկու ժամ պէտք էր պահակներուն օգնական զօրք հասցնելու համար, մանաւանդ, դժբաղդաբար չէքէներուն ալ ամենէն քաջերը, պատահմամբ, միւս հակառակները լրկուած էին:

Նոյն եւ յաջորդ օրը բռնամիտ կասարեալ հաստատակամութեամբ եւ մեծ յոյսով կը կոռէր: Երեք հազար կանոնաւոր զօրք եւ մեծ ամբոյս մը՝ երեք-չորս հազարէ քաղկացած, անդադար գնդակ կը տեղացնէին մեր կռուողներուն վրայ, «Ալլահ էֆպեր» կանչելով եւ կրօնական աղօթքներով: Երկու քնդանօք շարունակ կը ուժակոծէին ամեն վիճ ու ծառ, որոնց ետին կը նշմարուէր մեր հրացաններուն ծուխը: Երբ մուրը վրայ հասաւ, բռնամիտ մեկ մասը միայն յաջողած էր Թաքարալանի արտերը անցնիլ եւ մեր կողմը, անտառին եղբերք մտնել: Մեր քաջերը անոնց «Ալլահ էֆպեր» ին կասարեալ պաղարիւնութեամբ, ազգային երգերով ու անարգական հեգնանքով կը պատասխանէին:

Իսկ արեւմտեան կողմը, անտառին մէջը պահուրսող

բժնամին, որ գաղսագողի անստաներուն մեջեն յառաջանալով շատ մօտեցեր էր մեզի, իրիկուսան դէմ յանկարծական յարձակում մը կատարեց: Թշնամուոյն արձակած գրնդակները սկսան կարկուտի պէս տեղալ մեր զօրանոցին ու շրջակայքին վրայ, որով մեր ժողովուրդը անաբեկած իսկոյն սկսաւ խուժել անստաներուն խորը: Բայց քանի մը կտրիններ յաջողեցան շուտով նահանջի ստիպել բժնամին եւ խաղաղեցնել վրդովուած ժողովուրդը: Մեր քաջերը յաջողեր էին նաեւ ողջ բռնել բժնամիին երկու մասնիչ առաջնորդները — Քեպուսիեցի հայեր — զորս քիչ ետքը սպաննեցին:

Սակայն, դժբաղդաբար, այդ նակատամարտին մեջ կորուսինք Գրիգոր Նգրուրեան, Վանեա Գոնէնեան, Պաղտատ Մարտիկեան, Ճապրա Խէյօեան, Պետրոս Փենէնեան Սարգիս Շաննագեան, Գրիգոր Գօպուրեան եւ Յակոբ Գարիեան հերոսները, որոնք քաջաբար նահատակուեցան եւ Միսաք Պայրամեան, Պարսամ Խօժեան, Յակոբ Հավարեան, Մովսէս Հանեսեան եւ Թովմաս Գերնէլեան վիրաւորուեցան, եւ որոնց առաջին երեքը վերջը մեռան:

Ճապրա Խէյօեան եւ Վանեա Գոնէնեան՝ որ քենս ալ կը կոչուէր, Եօլ-Աղբաղլի պատնէտին բովերը սպանուած էին: Երբ միւս պահակները վախճալով ետ կը քաշուէին, ասոնք միայնակ, անվախ հերոսներ, յամառաբար դիմադրած էին բժնամիին ամեն գնով: Ճապրա Խէյօեան գրեթէ անմիջապէս զարնուած էր: Այս քաջ երիտասարդն ալ նիւզ Յակոբ Գարակեօղեանի ազնիւ ու վեհանձն հոգին ցոյց տուած էր իր հոգեվարքի պահուն, նիւզ նոյն խօսքերը ուղղելով զինք սանոզ ընկերներուն

«Կը խնդրեմ, ինձմով մի գրալիք, գացե՛ք բժնամիին դեմ դրե՛մ»: Ֆենս իր արիւնքեամբ՝ բժնամիին սարսուռի առ-
քած էր. բայց շատ չսնցած՝ բժնամիներէն պաշարուե-
լով սպաննուեցաւ: Թուրք զինուորները իր զենքը — Գրը-
մաքէր — առնելով Սուէսիյէ կը սանին, եւ ցոյց տալով
ուրիշներուն կ'ըսեն «Ահա ասոր տէրը մեռնելէ առաջ ա-
սով հինգ զինուոր սպաննեց»:

Յաջորդ առտուն կանուխէն նորէն կռիւր՝ սկսաւ
նիւղ նախորդ օրուան սասկուքեամբ: Մինչեւ կեսօր
բժնամին շատ քիչ տեղ կըցաւ շահիլ: Բայց կեսօրէն ետք
մանաւանդ իրիկուան դեմ, դժբաղդաբար, արագ յառաջ-
խաղացում մը ունեցաւ դեպի մեր բանակավայրը: Մեր
դիրքը սկսած էր խիստ փափուկ եւ վստանգաւոր դառնալ:
Յուսահատութիւնը տիրած էր շատերուն վրայ: Գաւա-
լիներու քիւր կաւելնար կռուողներէն, ու գրեթէ ան-
կարելի կը դառնար արգիլել հոսանքը: Գրեթէ զիրկրնդ-
խառն, դեմ առ դեմ պատերազմի մը երեւոյթը առաւ:
Թուրք սպայ մը մինչեւ Նապի Նագուպեանի — ամենէ քաջ
հերոսներէն մէկը — պատնէշին մօտեցաւ եւ ասրհամար
հաշելով «Այնա աղբար» պոռաց եւ երբ վայրկեանապէս
պիտի կրակէր: Յանկարծ Նագուպեան զինքը տեսաւ եւ
եղեկօրակեան արագութեամբ գնակը տեղաւորեց սպային
նակիին, «Ասանկ չըլլար ասանկ կ'ըլլայ» պատասխանե-
լով սպային սպառնալիին ժեսին: Սպան դիտապաշտ
գետին փռուեցաւ: Մահը ամենուն մօտ կը քուէր. քաջ
Նապին կեսօրուան ասեմները զօրանոց դարձեր, քանա-
նային առջեւ ծնրադրելով հաղորդութիւն առեր ու վե-
րադարձեր էր ռազմադաշտը:

Իրիկուան դէմ նորէն, յանկարծ թեմամի գնդակներու
սեղասարափ մը սկսաւ մեր զօրանոցին վրայ, մեր բա-
նակավայրին նիւղ ծայրը: Ժողովուրդը սարսափահար
փութաց դէպի անտառները, համոզուելով թէ թեմամին
ա՛լ եկած հասած էր մեզի: Իրականութիւնն ալ շատ հե-
ռի չէր արդէն: Թեմամին Մազարէն Խէնսկէի կոչուած
ձորէն ելլելով դաշտագետին մը հասած էր, որ 15-20 բո-
պէի հեռաւորութիւն մը միայն ունէր մեր զօրանոցէն:
Բարեբաղդաբար յարձակումը օրուան վերջին պահուն
կը պատահէր: Արդեօք վերջնականապէս կորսուա՞ծ էինք:
Ի՞նչ ընելու էինք: Միայն մէկ հար կրցան խորհիլ մեր
ռազմագետները. պէտք էր անմիջապէս պաշարել թեմամին
ու ամեն կողմէ կրակ ընելով ցրուել անոր ոյժերը:
Ծրագիրը կատարեալ յաջողութեամբ ի գործ դրուեցաւ:
մէկ ժամու յարձակում մը, կէս մրութեան մէջ կա-
տարուած, կատարելապէս ցիր ու ցան քրած թեմամին
բանակը եւ սարսափահար՝ անտառներուն մէջ խառ-
նաւորութեան մասնած էր: Հետեւեալ առտուն մեր
երիտասարդ ֆաջերը ժայռուն դեմքերով ռազմադաշտը
կը խուզարկէին, ուր թեմամին բազմաթիւ դիակներ
ջորի մը, հաց, պանիր, դեղօրայք եւայլն քողուցած էր:
Խումբ մը քուրք զինուորներ ալ իրենց համբան կորսնցնե-
լով անտառին մէջ մոլորեւ էին: Անոնցմէ մեծ մասը
ուպաննուեցաւ, մէկ քանի միայն կրցան փախչիլ ու ա-
զատիլ: Մեր ֆաջերէն մէկը, Պետրոս Արամազեան 50
տարեկան ալեհեր ծերունի մը, փախստական զինուորնե-
րէն մէկուն վրայ կը յարձակի, կոխարդէն կը բռնէ եւ
մալգերն ու փամփուռները վրայէն կ'առնէ, քեւել զին-

ուորը կը յաշողի փախչիլ: Եօրը մավգերի եւ երեք հա-
զարի չափ փամփուռսի աւար մը ունեցանք: Թշնամին
քնդանօք մըն ալ ձգած է անհառին մէջ, զոր դժբաղդա-
բար չկրցանք գտնել:

Այդ օրուան կռիւին մէջ ունեցանք երեք մեռեալ եւ
չորս վիրաւոր: Սամուէլ Մարգարեան, Սամուէլ Պօյա-
նեան եւ Քրրեան սպաննուեցան, իսկ Աւեսիս Մասմա-
նեան, Պօղոս Ճըլգեան, Վանես Ճեկարեան եւ Յակոբ
Խիչոնեան (Հրալէն) վիրաւորուեցան: Իսկ բշնամիին այդ
երկու օրուան կորուստը նիւղ չենք գիտեր, բայց մեր տա-
ցած տեղեկութեան համաձայն 190 ի չափ վիրաւոր եւ
1020 կորսուած ունեցած են: Ամեն պարագայի տակ բըշ-
նամին 6-700 է պակաս մեռեալ ունեցած ըլլալու չէ:

Ը.

Յայտնի եղաւ քէ Թուրք կառավարութիւնը մեզ իր
կարծածէն շատ տարբեր գտած էր: Երեք չորս անգամ է
բշնամին կատարեալ վստահութիւնով կը յարձակի մեր
վրայ եւ մեծ կորուստներով կը նահանջէ առանց յաշողու-
թեան: Կառավարութիւնը գիտէր արդէն որ մեր ժողովուր-
դը շատ քիչ պաշար ունէր: Ուրեմն խոհեմութիւն տեսնեց
մեզ պաշարելով տիպէլ որ սովամահ կորնչինք եւ կամ
անձնատուր ըլլանք: Այսպէս, լուրջ յարձակումները դադ-
րեցան, քեւել գրեթէ ամեն օր պզտիկ ընդհարումներ տե-
ղի կունենային Պագանըզի կողմերը: Մեր գիւղերուն
սահմաններուն մօտ, բլուրներուն վրայ, բշնամին պատնէ

Կարճիր Խաչի դրոշմի վրա 5000 Հայ կ'ապրի

ներ շինեց մեզ արգելափակելու համար մեր սեղերուն մէջ: Մեզմէ, սակայն, ամեն գիշեր հարիւրներով այր եւ կին անոնց մէջէն անցնելով կ'երթային եւ առնուան դէմ կը վերադառնային քուզ եւ խալով բերելով մեր այգիներէն եւ կորեկ՝ Ֆելլահներուն արտերէն: Բայց գողցուած կորեկը ի՞նչպէս պիտի բաւեր 4000 եւ անելի մարդոց: Այլեւս շատեր ունեւի՛ք չունեին: Ոչ մէկ սեղէ արմաթի ձեռք բերելու միջոց ունե՛ին, առանց կեանքներին վստօղի ենթարկելու: Մինչեւ իս'կ Անտիոքի Գալսագամը խորհած էր մասնաւոր սպուած քուղրերով Սուէսիա մնացող ընտանիքներու զննումներուն փառակը հեղելու, որպէս զի անոնք չկարենային մեզի սննդեղէն հայթայթելու:

Թ.

Թաթարաւանի հակասասամարսը շատ փորձառու քրտն էր մեզ: Շատ սեղեր պատնէշներու պակասը զգալի եղած էր. պակաս մը՝ որ շատ սուղ արժած էր մեզի: Շատ սեղեր, անտուները մեծապէս կ'օգնէին թեւամիին՝ մեզմէ առանց դիտուելու յառաջացումին: Անոր համար մեկ փանի օր մեր բոլոր գործունեութիւնը յաւկացուցիմք նոր պատնէշներ շինելու. ու հարկ տեսնուած անտուներէն ծառեր կտրելու:

Այս միջոցին ուրիշ խորհուրդ մըն ալ ունեցանք՝ երեսակ Համաձայնութեան եւ մեր արտասահման բնակող ազգակիցներուն լուր հասցնել՝ Հալէպի Ամերիկեան հիւպատոսին միջոցաւ: Երեք նամակ գրեցիմք. մէկը հիւ-

պատասխին, երկրորդը Վսեմ. Պօղոս փառա Նուպարի եւ երրորդը Հալէայի Հայոց Առաջնորդարանին: Կը խնդրէինք Հիւպատոսէն որ պէտք եղած տեղեկութիւնները հաղորդէ ուր որ անկ է, ու միւս երկու նամակներն ալ իրենց հասցեներուն շնորհ ընէ յանձնելու: Չենք գիտեր քե ա- նոնք հասան, բայց գիտենք քե ոեւէ արդիւնք չունեցան:

Թ.

Անակնկալ մը չէ անշուշտ երբ կարգ մը անհամա- ձայնութիւններ եւ ընկերական կննդոտութիւններ տեղի կ'ունենային մերիսին պէս անուս ու նկարագրով ոչ զօ- րաւոր ժողովուրդի մը մէջ, այսօրինակ բոլորովին նոր կեանքի պայմաններուն տակ, առանց իշխանութեան մը ազդեցութեան: Պզտիկ գոյութիւններ ու անոնց հետե- լանքով զանգասներ անպակաս կ'ըլլային արդեն: Ա'լ «մեծ»ի ու «պզտիկ»ի խնդիր չկար: Հայուն նկարագիրն էր որ երեւան կուգար այն պահուն: Ոչ ոք կը հաւանէր հնազանդելու ուրիշին. ոչ ոք կը հաւանէր ուրիշներուն խելին կամ խորհուրդին. ամեն մարդ ամենէն խելացին էր, ամեն մարդ մեծ ըլլալ կ'ուզէր: Ասիկէ զատ, միւս կեդրոններուն՝ մանաւանդ Գուշնըլագի՝ զինուորները չէին ուզէր Տամլանքի զօրանցը գալ եւ անկէ հրահանգ ստանալ. ո՞վ այդքան յոգնութիւն պիտի կրէր: Ուրիշ ճար չկար, պէտք էր համակերպիլ: Ոչ մէկը, ոչ ալ մեր ժողովը կարող էր կանաւարութեան դերը կատարել, վախճալով քե աւելի գէշ բաներ կրնան պատահիլ: Ստիպուած է-

ինք բաւականանալ ոմանք խրախուսելով, ոմանք խրատե-
լով, ոմանք յանդիմանելով, ոմանց աղաչելով ու ոմանք ալ
ծեծելով, եւ գոհանալ արդիւնքովը: Պէտք եղաւ նաեւ
բաժնել մեր Ընդհանուր Ժողովը՝ տեղական ժողովներու,
եւ իւրաքանչիւր կեդրոնին յանձնել իր շրջանակին պատշ-
պանութիւնը:

ԺԱ.

Մովսէս Գրբըզեան, որ մը յանկարծ, ծովեզրէն
վերադառնալով իր պարզ ու միամիտ, բայց բարի
սրտով իր մէկ խորհուրդը կը հաղորդէ: Ի՞նչօգուտ
ունի օրերով ու շաբաթներով ծովեզրը սպասել, անկարե-
կից կապույտ ջուրերէն գրութիւն յուսալով: Անօրու-
քիւնը արդէն մեր կողորդը սեղմել սկսած էր անգործէն:
Աւելի աղէկ չէ՞ր ըլլար մակոյկ մը՝ շինել ու Կիպրոս
անցնիլ քիավարելով: Միայն քէ երեք-չորս կտրին
մարդ կ'ուզէր իրեն ընկերանալու համար: Երկար խոր-
հողակցութիւններէ եւ քէ ու դեմ կարծիքներ փոխա-
նակելէ վերջ՝ փորձ մը կատարելու որոշում տուին:

Նքէ յաջողեիցի՝ փրկուած էինք, երբ ոչ արդէն կոր-
սուած էինք: Երեք չորս ասաղձագործներ՝ քանի մը օր
ֆրանչան աշխատեցան յոյսի այդ վերջին նաւակը շինե-
լու համար: Նոյի տապանին երկրորդ տապանութիւնն էր
գոր կ'ընէինք՝ նոր ձեւի մը վերածուած: Մակոյկը իր
հետք պիտի տանէր մեր աղետագրին մէկ օրինակը, զոր
պիտի յանձնէր առաջին հանդիպած մարտանալին, նաեւ

ուրիշ վեց աղերսագրեր ալ: Վիպրոսի կուսակալին, զինուորական առաջին հրամանատարին, Ն. Վ. Անգլիոյ Թագաւորին, Ն. Վսեմ. Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարին, ծանօթ Հայաստեան Փրօֆ. Քենսթլ Հարիսի ու Ն. Վսեմ. Պօլոս Նուպար փառայի: Աղերսագրերը պատաստուած էին արդէն. բայց դժբաղդաբար, կամ բարեբաղդաբար ընկեր չկրցանք գտնել Դրրոգեանին, երբ մակոյկը կազմ ու պատրաստ էր մեկնելու: Դեռ կը սպասէ մակոյկը ծովեզերքը, իննիսկ Խենսէյը կոչուած վայրը, իբր կենդանի վկայ մեր անյոյս վիճակին ու արտակերպ կացութեան:

ԺԲ.

Ոգոստոսին վերջին օրերէն մեկն էր, իրիկուան դէմ խիստ աղետաբեր տեսարան մը պարզուած էր լեռան վրայ: Մշուշին մեջէն յանկարծ մարտանալ մը երեւցեր էր, որ սակայն դժբաղդաբար իր կոնալը դարձուցեր էր արդէն մեզմէն նկատուելի առաջ: Յոյսն ու անյուսութիւնը իրարու խառնուեցան այդ բոլորէն: Անմիջապէս բլուրներուն վրայ բազմաթիւ դրօշակներ պարզուեցան, խորոյկներ վառուեցան ու բարձրալոյ աղաղակներ բարձրացան, բայց ի զո՛ւր: Նաւը խուլ եւ անտարբեր շարունակեց իր յամր ընթացքը դեպի Իսթենսերուն, իր ետեւը բողբոլ 4000 յաւախաբ արեւ, որք դեռ ակնապիշ կը դիտէին անոր ետեւէն յետո՛ւ ու դառնագին:

Յուսահատութիւնը, սակայն, չէր կրնար մեզ փրկել: Արդէն օր մը առաջ յատուկ մարդ ղրկած էինք մեզմէ

5-6 ժամ հեռու, բլուրի մը գագաթէն դիտելու համար
թէ Խսկենքերունի ծոցը չկա՞ր մարտանաւ մը: Ալ հիմա
սարակոյս չունէինք: Իսկոյն երկու հոգի Խսկենքերուն
դրկեցինք երկու աղեքագրերով՝ թիթեղէ տուփերու մէջ,
եւ երկու ընկերներու առաջնորդութեամբ:

Ք.Գ.

Հազիւ երկու երեք օրէ ի վեր բաժնուած էին, Խս-
կենքերուն մեկնողները, երբ կիրակի օր մըն էր, սեպտեմ-
բերի հինգին: Օդը բացառապէս պարզ եւ գեղեցիկ էր
այդ օրը, թէւ արեւը նոյն ժամուրդ արեւն էին, ընկնուած
մանուան շարաւռով հղձաւանջով: Յանկարծ կեսօրուան
դէմ ցնծութեան բարձր աղաղակներ սկսան օդը թնդա-
ցնել «Վափառ՛ւռ իկէյր, վափառ՛ւռ իկէյր:» Ո՞վ կրնար
բացատրել այդ կենդանի մեռեալներուն ուրախութիւնը
որոնք նոր աշխարհ կուգային: Միթէ Գոլումպոս եւ իւր
նաւագները աւելի՞ ուրախութիւն զգացին երբ «Երկի՛ր,
Երկի՛ր» կը գոչէին Ամերիկեան ցամաքին առջեւ:

Արդարեւ Շոգեհաւը եկած էր, ու մեր ցամաքին մօտ
կեցած, իր մէջը գրկելով մեր բոլոր յոյսերը, մեր բոլոր
արեւը այդ պահուն: Ժամ մը հեռուէն Շէլլա խրճարի
դիմացէն Նաւը մեր դրօշակները տեսած եւ մօտեցած
էր հասկնալու համար թէ ինչ կար: Մեր պահակները
անմիջապէս սկսած էին դրօշակները շարժել, քիչ ետքը
մարտանաւը մակոյկ մը իջեցնելով իր մէջ առած էր զա-
նոնք, որոնք մեր աղեքագիրը յանձնած ու բերանացի

բացատրած էին մեր կացութիւնը: «Կիււեհն» շուտով պէտք էր ձեռնարկէր կապուածութիւններ, կը հետազոտէր ամէն կողմ եւ կը խոստանայ մինչեւ ուրքը օր խնայել թէ ինչ կերպով պիտի կարենայ օգնել մեզի:

«Կիււեհն» խնայած բլլալով որ բոլրէ գինուորներ մեր գիւղերէն մեկուն, Քեպուսիյէի, Եկեղեցին կեդրոն բրած ու գիւղն ալ բոլրէ գաղթականներով լեցուցած են, մեր մօտ հասնելէն գրեթէ երկու ժամ ետք մօտեցաւ Քեպուսիյէն ռաբակոծելու: Գաղթականները սարսափահար շուարեր էին թէ ուր փախչին, երբ ռումբերը անխնայ մահ կը սփռէին ամէն կողմ: Ռաբակոծութենէն վերջ երբ Կիււեհն մեզի ուղղուեցաւ կրկին, մակոյկներ զրկելու համար եզերքը, յանկարծ մալգերի գնդակներ սլսան տեղալ մակոյկներուն վրայ: Թուրք գինուորներն էին որ հաւանաբար Չանազըզէն մարտանալը տեսնելով մօտեցեր էին ու հիմա անտառին մէջէն հրացանաձգութիւն կ'ընէին: Թնդանօրները յանկարծ սկսան ռումբերու տարափ մը տեղացնել բլուրներուն վրայ, ուր թշնամին պահուած կը կարծուէր: Մալոյկները մինչեւ ծովեզերք հասան եւ տանտէրէ մը գինուոր ցամաք հանեցին, բայց քանի մը վայրկեանէն վերադարձան:

Խալիս քնդանօրներու գոռումը երբ կը լսէ, Քեպուսիյէն փախչող բոլրէ գաղթականները կը խախտուէր ըսելով. «Մի՛ վախճա՛, գաւակներս, գերման մարտա-

Խորհրդի Սուրհոյ 628 աղանդած կարգահերկ :

նաւ մըն է որ սխալմամբ ումբակոծեց ձեզ. չե՞ք տեսներ, կեալուրներն ալ կը ումբակոծէ լեռան վրայ»:

Թշնամին այլեւս յուսախաբ եղած էր. կը տեսներ քեօգոյս մը չունէր մեզ պաշարելէն, քանի որ օտարներու հետ հաղորդակցութեան մէջ էինք: Մանաւանդ հաւանական էր որ Ֆրանսացիները, Հայերու առաջնորդութեամբ, լեռնէն ու դաշտէն յարձակում մը գործէին: Ուսի ժամանակ պէտք չէր կորսնցնել, անմիջապէս խեղդելու էր Հայ ապստամբութիւնը:

Ճիշդ այդ մտածումով ձեռնարկեց Սեպտեմբեր 7 ի յարձակումին որ կատարեալ վիժում մը եղաւ բարեբաղդաբար: Արեւազալէն քիչ ետք քշնամին յարձակեցաւ Շէյխ Եօրքի կողմէն, ու շարունակեց մինչեւ երեկոյ, որ ասէն քշնամին լեռան հեռաւոր ստորոտէն խոյս կուտար ով գիտէ որչափ կորուստներէ յետոյ: Մեզմէ եւ ոչ մէկուն քիբը արիւնած էր:

ԺԵ.

Սեպտեմբեր 9 ի առաւօտուն երկու Ֆէլլան զաւանէր ձեռներին սպիտակ դրօշակով երեք գրութիւն բերին յանձնեցին մեր Շէյխ Եօրքի պատնէտին պահակներուն: Գրութիւններէն առաջինը հազարապետի մը կողմէ ղրկուած էր, որով կը հրաւիրէր մեզ յանձնուելու քուրք կառավարութեան: Երկրորդը կուգար Հայէ մը, Տօքթ. Բենիամին Գայրգնեանէ, որով իր բոլոր լեզուանիութիւնը կը գործածէր մեզ համոզելու, յիշեցնելով քե այս

անգամ 3-4 հազար կանոնաւոր զօրքերու հետ անքիւ ա-
րիւնկզակ Արաբներ պիտի յարձակէին մեր վրայ, որոնք
պիտի չլսնայէին ծծկեր մանուկներու եւ ծերերու, կ'ա-
ւելցնէր նաեւ քե ոչ մէկ կողմէն կամ ծովէն կրնայինք
օգնութիւն յուսալ: Երբորդ գրութիւնը, որ Տէր Աբրահամ
Հայր Տէր Դալուսեանի ուղղուած էր Հազարապետին
կողմէ, նոյնպէս ստալոյ խոստումներով կ'ուզէր մեզ
խաբել:

Մենք սակայն լուր դրկեցինք քե 24 ժամ ետքը մի-
այն կրնանք պատասխանել: Անով ժամանակ շահիլ կ'ու-
զէինք: Սակայն բեմամին առանց սպասելու մեր պա-
սախանին սկսաւ իր յարձակումը: Ճակատամարտը մին-
չեւ իրիկուն տեւեց: Առաջին փայլերուն մէջ բեմամին
շատ արագ քափով մը գործեց, սակայն սխալուե-
ցաւ շուտով կանգ առնել մեր փաշերուն մահացու զըն-
դակներուն առջեւը: Այդ նակատամարտը շատ քանզ
եկաւ բեմամին որ խառնաշփոթութեան մէջ փախու-
սի կը դիմէր: Սխալի փաշագործութեան փայլուն օրի-
նակներ տուին Մարտիրոս ձանարզեան, որ հինգ քուրք ըս-
պաննած էր նոյն դիրքէն, նոյնպէս Մարտիրոս Հեպեհեան,
որ մէկ ֆանի հասք մէկ անգամէն սպաննած էր առանց
տեղէն շարժելու: Այդ օրը մեզմէ միայն սպաննուեցան
Յաբէք Վանսեան ու Պետրոս Հովութեան, եւ վիրաւոր-
ուեցաւ Յովնանէս լուրջեան:

ԺԶ.

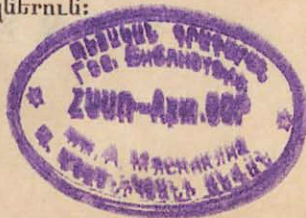
Սեպտ. 10 ին, ժամը 9 ի (ը. ե.) ասենները Ֆրանսական մարտնաւերէն երկուր միաժամանակ սկսան ուժակոծել մէկը Սուէսիոյ բուրժ գորանցը եւ ուրիշ կէտեր, իսկ միւսը Քէպուսիյէն (ուր վերադարձած էին նորէն բուրժ գաղթականները) եւ Գապագլին, քրաքնակ զիւլ մը, որ թշնամոյն զինուորական ուրիշ մէկ կեդրոնը եղած էր պատերազմի միջոցին: Շուտով մոխիրի վերածուեցան Սուէսիոյ գորանցը ու ուժակոծուած միւս բոլոր կէտեր: Գապագլիյի ուժակոծութիւնը աւելի հետաքրքրական էր, քանի որ մեր պահակները շատ մօտէն կրնային դիտել հոն զինուորներու եւ պատը պօզուկներու անթիւ բազմութիւնը: Զիւլներու խումբ մը երբ մարտնաւը կը տեսնեն շուտով կը փախչին, բայց քիչ ետք նորէն կը դառնան, նկատելով որ նաւը հեռացած էր բլուրներուն ետէր: Յանկարծ սակայն կրկին կ'երեւնայ ան ու անմիջապէս կը սկսի ուժակոծել: Խելացնոր բազմութիւնը չը գիտէր ուր փախչիլը, քանզի որ կողմն ալ երբայ ոռութեւրը զինքը կը գտնէ, առջեւէն, ետեւէն, մեջտեղէն, ամեն կողմէն: Կը կարծուի թէ բաւական թուով կորուստ պատճառեցին թշնամիին: Մեր քաջերն ալ արսապնդուած անոնց խառնաւաճիւր վիճակէն, հետապնդելով զանոնք շատ հեռուները քեցին:

ԺԷ.

Իսկուան դեմ Կիւսէն մեզ իր վերջնական պատասխանը պիտի հաղորդէր, ըստ իր խոստման: Ֆրանսական կառավարութիւնը մերժած էր ցամաք զօրք հանել եւ կամ զօրք ու ռազմամթերք տալ մեզի, բայց ազնուաբար բարեյօժարութիւնը կը յայտնէր մեզ Փօրք-Սալիս փոխադրելու:

Երկու օրուան մէջ արդէն բոլոր ժողովուրդը ծովեզերք իջած էր իր կարասիներով, գոյներով ու բաւական մեծ բոլով ալ անասուն ու գրաս առնելով, զոր սակայն նաւը տեղ չունենալուն համար սխալուեցան փնայնել ու սպաննել:

Ի՞նչ սրտաւարժ ու անմոռանալի էր այն պահը, երբ ծերեր ու մանուկներ, այրեր ու կիներ, տղամարդիկ ու կռուողներ, վերջին հրաժեշտը կուտային իրենց տուներուն ու այգիներուն, իրենց անտառներուն ու լեռներուն, եւ այն սիրելիներուն որոնք բունակին մէջ մեռնելու դատապարտուած էին: Եւ ի՞նչ սխալի տեսարան էր որ կը պարզուէր երբ փրկարար նաւակներ կուգային զանոնք նաւը առնելու ու ասպետական օգնութիւնը զոր կ'ընծայէին Ֆրանսացի ազնիւ նաւագները հանդէպ սկար ու դողդղացող պառաւ մամիկներուն ու անմեղուկ մանուկներուն:

ԺԸ.

Սեպտեմբեր 13 ին ու յաջորդող մեկ քանի օրերուն մէջ հետզհետէ նաւերէն փոխադրուեցանք Փօրք-Սախի Լազարէք անուն քաղաքին ալի վայրը, ուր Անգլ. բաւարիս կառավարութիւնը կանխահոգ պատրաստութիւններով ձերբազատեալները տեղաւորեց վրաններու մէջ եւ սկսաւ հաց եւ ուտելիք բաշխել անոնց ու հիւանդանոցի մասնաւոր կարգադրութիւններ կատարել :

Ու առաջին օրէն եգիպտահայ գաղութն ալ իր ազգասիրական վտեմ պատրաստութեանը զիտակից՝ Առաջնորդարանովն ու Կարմիր Խաչովը, Բարեգործականովն ու այլեւայլ բնկերակցութիւններովը, շեմ գուրգուրանքով մը պատեց զանոնք, հագուեցուց եւ պատսպարեց: Կարելի չէ մոռնալ նաեւ Ամերիկեան Կարմիր Խաչի նուիրատուութիւնները: Ու մանաւանդ անունը ուրիշ օտար մարդասերներու՝ Մեթօր Փիքսընի, Հօրնպլաուրի, Թրոպրինի, Քօլօնէլ Էլիոտի եւ մանաւանդ իր ազնիւ սիկնոջ Միսիս Էլիոտի, որ առաջին օրէն հրեշտակ մայրը եղաւ ամբողջ գաղթականներուն:

Գ Ե Ր Զ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ Հ. Ե. Ք. ԸՆԿԵԱՆ

- 1.— ԵՐԳԱՐԱՆ (ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ) 3 Ղ.Ո.
- 2.— ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ԱՌՈՂԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ 2 Ղ.Ո.
(Գրեց՝ Տօփ. Մ. Շամխան)
- 3.— ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՁՆԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ՆԻ
ՍՈՒԷՏԻՈՅ ԻՆԲԵԱՊԱՆՏԱՆՈՒԹԻՒՆԸ 5 Ղ.Ո.
(Գրեց՝ Պատ. Տ. Անդրեասեան)

ԳԻՆ 5 ՂՐՇ. ՈՂԶ

ՀԱՅՏԻ՛

Armenian Y. M. C. A.

American Mission

1954

2013

